

FUND OG FORSKNING

BIND 59

2020

DET KGL. BIBLIOTEK

FUND OG FORSKNING

Bind 59

2020

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 59

2020

With summaries

KØBENHAVN 2020

UDGIVET AF DET KGL. BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget:
Illustration fra udgivelsen *Nye Billed- og Læsebog for Børn*, 1808, af C.C. Boeck, se side 102

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek.

Om titelvignetten se side 35

© Forfatterne og Det Kgl. Bibliotek

Redaktion:
Claus Røllum-Larsen

Artikler i *Fund og Forskning* gennemgår 'double blinded peer-review' for at kunne antages. Undtaget fra denne norm er dog i dette nummer artiklerne under 'Fund'.

Grafisk tilrettelæggelse: Strandbygaard A/S

ISSN 0069-9896

TITLER, TYPOGRAFI OG ANDRE TILPASNINGER

Morten Hallager som mediebevidst udgiver af bøger for børn i
1700-tallets sidste årtier

AF

CHARLOTTE APPEL

Denne artikel skal handle om en bemærkelsesværdig aktør på oplysningstidens danske bogmarked og om de bøger, han udgav i en ca. femten år lang periode.¹ Aktøren er bogtrykkeren, forlæggeren, redaktøren, forfatteren, oversætteren, sproglæreren og skolemanden Morten Hallager. Han havde haft sit eget trykkeri i København 1771-1784, men i de år, hvor hans betydning måske var allerstørst, nemlig fra ca. 1791 til 1803, var han ikke længere aktiv som bogtrykker. Han var blevet skolelærer med speciale i tysk- og franskundervisning og holdt samtidig gang i en virksomhed, hvor han selv oversatte, forfattede og redigerede bogudgivelser. Det specielle ved Hallagers aktiviteter var, at langt hovedparten af hans publikationer var stilet til børn og unge. Blot få årtier tidligere havde der stort set ikke været udgivet dansksprogede titler til denne målgruppe. Men i tråd med udviklingen i andre europæiske lande, hvor der siden 1700-tallets midte var opstået et marked for bøger til børn og unge, kom der efterhånden også i Danmark gang i produktionen af

¹ Denne artikel er blevet til som del af projekt *Children and books – enterprises and encounters. Studies into the production, uses and experiences of books for children c.1790-1850*, som 2016-19 var finansieret af Det Frie Forskningsråd, administreret af Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet, og domicileret ved Det Kgl. Bibliotek. Uden den direkte fysiske adgang til de behandlede bøger kunne denne undersøgelse ikke have været gennemført. Tak til mine kolleger på projektet, professor Nina Christensen, ph.d.-stipendiat Karoline Baden Staffensen og studentermedhjælp Ida Blandford for vigtig hjælp og sparring undervejs.

sådant læsestof.² Det skete fra 1770'erne og frem, og Morten Hallager blev snart en af de vigtigste aktører på dette nye marked.

Det skal være en tese i denne artikel, at nøglen til Hallagers succes som udgiver af bøger for børn var hans evne til at kombinere erfaringer fra forskellige felter: Han havde for det første indsigt i selve bogmediet og i produktionsteknikker fra sin tid som bogtrykker; han havde for det andet pædagogisk viden – både teoretisk og praktisk – fra sit nye virke i skolens verden; og han kunne for det tredje trække på sine stærke sprogkundskaber og dermed gå ind i rollen som oversætter og formidler af oplysningstidens transnationale strømninger. I artiklen ønsker jeg at kaste lys over Morten Hallagers virke som pioner på det nye bogmarked for unge læsere, og jeg vil vise, hvordan han konkret søgte at målrette sine udgivelser mod børn og forældre såvel som lærere, netop ved at trække på de omtalte erfaringsverdener. Heldigvis var Hallager uhyre eksplicit omkring mange af sine valg og tilpasninger, og det betyder, at det er muligt at efterspore, ikke bare *hvad* han endte med at gøre, men også *hvorfor* og *hvordan* han valgte og prioriterede som han gjorde. Mine undersøgelser vil således bygge på informationer i bøgernes paratekster i kombination med analyser af selve bøgernes indhold og form.³ Også trykte annoncer og arkivalisk materiale vil blive inddraget undervejs.

Som tidlig udgiver af bøger for børn har Morten Hallager naturligvis været bemærket også i ældre forskning. Her er det imidlertid karakteri-

² Den tidlige udvikling af et bogmarked for børn i Europa er hidtil primært blevet behandlet for enkelte lande. Om Tyskland, se Theodor Brüggemann & Hans-Heino Ewers: *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur von 1750 bis 1800*, Stuttgart 1982, og for England, Matthew O. Grenby: *The Child Reader 1700-1840*, Cambridge 2011. Først de senere år er der kommet internationale eksempler på mere kultur- og boghistorisk orienteret børnebogsforskning, hvor centrale aktører *bag* bøgerne undersøges nærmere. Ud over Grenbys bog, vil jeg fremhæve Jill Shefrin: *The Dartons: Publishers of Educations Aids, Pastimes, and Juvenile Ephemerata 1787-1876*, Los Angeles 2009, og Lissa Paul: *The Children's Book Business. Lessons from the Long Eighteenth Century*, New York 2011.

³ Med paratekster forstås alle de tekster, der omgiver og på forskellig vis kommenterer hovedteksten, dvs. titelblad, forord m.m., jf. Gerard Genette: *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, Cambridge 1997 (fransk original 1987). Vigtig kritik af Genettes begreber blev fremsat af bl.a. Jerome J. McGann i *The Textual Condition*, Princeton 1991, der argumenterede for i stedet at anvende termene lingvistiske og bibliografiske koder. Genettes samlebegreb har dog efterhånden bidt sig fast.

stisk, at man nok har beskrevet hans virke med ord som “flittig”,⁴ men samtidig har vurderet, at “stor litteratur er det unægtelig ikke”.⁵ Dansk litteraturhistorisk forskning var længe præget af en præference for litteratur, der kunne ses som originale danske bidrag, og som levede op til (reelt en senere tids) normer for, hvad der er *god* børnelitteratur, samt hvad der pegede *fremad*. Og målt ud fra sådanne målestokke, scorede Hallager ikke højt. Heller ikke i dansk historieforskning, hvor såvel barndoms- som mediehistorie har stået relativt svagt, har Hallager fået megen opmærksomhed.⁶ Netop det forhold, at Hallager i høj grad tog udgangspunkt i udgivelser fra andre lande, samtidig med at han var så “flittig” og succesfuld, gør ham imidlertid historisk interessant. Med ham som omdrejningspunkt bliver det muligt at undersøge, hvordan en dansk bogmand kunne virke som transnational formidler af europæisk oplysningslitteratur for børn.⁷

I den følgende undersøgelse vil jeg gå i dybden med fire aspekter, der gør det muligt at indfange centrale virkemidler i Hallagers udgivelser for børn. Først gælder det hans valg af bogtitler og anden form for ‘branding’, dvs. hvordan han sørgede for at markedsføre sine bøger som særligt egnede for et ungt publikum. Dernæst ser jeg på hans bøger som fysiske objekter og dermed de foretagne valg mht. bøgernes formater,

⁴ Således Inger Simonsen: *Den danske Børnebog i det 19. Aarhundrede*, 1942, s. 19, der roser Hallager for at være “samvittighedsfuld”, når han opgiver sine internationale kilder, mens hun “med særlig interesse” griber Poul Handrups *Forsøg til originale smaa Fortællinger og Fabler for Børn*, for derpå at skuffes, da også “de fleste af hans børnehistorier er efter de omtalte tyske mønstre” (s. 22). Fyldigst omtale får Hallagers lille *Samling af Eventyr*, 1799 (s. 85f), fordi den ses som en trædesten frem mod udgivelse af tekster for børn, hvor moralske og karakterdannende hensigter er mindre fremtrædende, og hvor fantasien får mere plads.

⁵ Torben Weinreich: *Historien om børnelitteratur. Dansk børnelitteratur gennem 400 år*, 2006, s. 122. Også Weinreich indsætter Hallager i en længere udviklingshistorie og trækker på de samme eksempler og citater som Inger Simonsen.

⁶ Ingrid Markussen nævner kort Hallagers *Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog* (1791) i *Visdommens Lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov*, 1988, s. 204, men citerer uden forklaring en udgave fra 1808. I Henrik Horstbøll: *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840*, 1999, behandles så godt som alle genrer og emner henvendt til det brede publikum; dog forbigås bøger for børn, og Hallager optræder ikke en eneste gang i værket.

⁷ To konferencer i hhv. København og Princeton (maj 2018 og oktober 2019) har sat fokus på 1700- og 1800-tallets børnebøger som transnationalt fænomen. En publikation med titlen *Books for Children – Transnational Encounters 1750-1850*, redigeret af C. Appel, N. Christensen, M. Grenby & A. Immel, er p.t. under forberedelse med et bidrag af undertegnede om Hallager som transnational agent.

Ill. 1: På titelbladet til andenudgaven af K.T. Thiemes *Godmand eller den danske Børneven* i Hallagers bearbejdelse (1803) findes dette kobberstik af en lærer i fuld gang med at undervise fire ivrige elever. Så vidt vides, er der ikke bevaret noget portræt af Morten Hallager. Men han har formentlig set sig selv som en lærer af denne type – at dømme ud fra hans mange “forerindringer” om, hvordan man bør undervise børn.

skrifttyper og øvrige materielle karakteristika. Det er ikke mindst her, at Hallagers fortid som bogtrykker kan spores. Det fører, for det tredje, videre til de pædagogiske overvejelser bag stofvalg og tilrettelæggelse af udgivelserne, samt den erfarne skolemands direkte instruktioner i, hvordan bøgerne skulle bruges. Og endelig vil jeg, for det fjerde, se nærmere på hans repertoire af virkemidler, når det gjaldt kunsten at oversætte, bearbejde og – som han selv gerne udtrykte det – “lokalisere” udenlandske forlæg til et dansk publikum. Forud for de fire analyse-afsnit vil jeg dog give et overblik over Hallagers liv og karriere samt tegne et billede af hans samlede produktion, netop fordi han ikke er almindelig kendt.

Hallagers liv og samtid

Der vides ikke meget om Morten Hallagers personlige liv. Han blev født i 1740 i København som ældste søn af bryggeren og kroværten Lars Nielsen Hallager og Anna Mortensdatter Grim.⁸ Morten havde fire yngre brødre og en søster, og i Jens Worms *Lexicon over Lærde Mænd* oplyses det, at han først var “bestemt til Studeringer, og nød Undervisning i sin Faders Huus i det Latinske, Franske og Tydske Sprog, hvilke tvende sidste Sprog han siden cultiverede, da han 1757 kom i Lære hos den kongelige Bogtrykker J. Jörgen Höpfner”, og her fortsatte han sine sprogstudier, ifølge Worm.⁹ Der foreligger ingen oplysninger om svendetid i udlandet.¹⁰

Morten Hallager blev i 1766 gift med Cæcilia Maria Berg, og i 1771 blev han som 31-årig selvstændig erhvervsdrivende, idet han åbnede sit eget trykkeri. Det skete kort efter, at Struensee havde indført trykkefrihed, og en sand flodbølge af skrifter, ikke mindst korte pamfletter og etbladstryk, strømmede ud fra de københavnske trykkerier – snart også fra Hallagers.¹¹ En anden vigtig begivenhed var formentlig bogtrykker J.R. Thieles gitemål med enken efter Thomas Larsen Borup, hvorved to store trykkerier fusionerede. Det betød, at der var overskydende trykkeriudstyr, som Hallager kunne erhverve.¹² Meget tyder på, at han som bogtrykkersvend selv havde været ansat i Thieles blomstrende forretning.¹³

⁸ Se *Dansk biografisk Leksikon*, 2. udgave, 1933-1944, artikel skrevet af Chr. Buur, samt Finn H. Blædel: *Den dansk-norske slægt Hallager*, 1963, s. 10-12 og 15f. Familienavnet henviser til den nordjyske landsby, som faderen stammede fra.

⁹ Jens Worm: *Forsøg til et Lexikon over danske, norske og islandske lærde Mænd, 1771-1784*, bd. 3, s. 284. Kilden er næsten samtidig, men omvendt er konteksten et leksikon over “lærde mænd”. Det er ikke utænkeligt, at sprogstudierne fra begyndelsen var tænkt som nyttige i forhold til også andre erhverv. I netop 1756 blev lillebror Andreas (jf. Worm sst.) sat i Københavns Skole, dvs. latinskolen. Hvis der havde været tilsvarende planer for storebror Morten, undrer det, at han som 15-16-årig endnu ikke var sendt i den retning. Man bemærker også den fortsatte undervisning i de to moderne sprog. Worms oplysninger er siden gentaget i DBL og den øvrige litteratur. Om Höpfner, se Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed*, 1992, s. 103-104, 112-116, 272.

¹⁰ Jf. Ole Degn: *Håndværkets kulturhistorie*, 1983, bd. 3, vides meget lidt om antallet af danske håndværkersvende i udlandet og deres færden. Et udlandsophold kunne for Hallagers vedkommende have fundet sted i begyndelsen af 1760’erne.

¹¹ Om trykkefrihedsskrifterne, se Henrik Horstbøll, Ulrik Langen og Frederik Stjernfelt: *Grov konfekt. Tre vilde år med trykkefrihed 1770-73*, 2020. I forbindelse med dette bogprojekt er Luxdorps samling blevet digitaliseret, se <https://tekster.kb.dk/tfs>

¹² Ilsøe 1992, s. 177.

¹³ Sst.

Inden for få år blev Hallager en veletableret bogtrykker, der producerede et bredt udvalg af titler: Småtryk og viser, religiøse bøger, skolebøger, auktionskataloger og akademiske titler, heriblandt flere med overvejende naturvidenskabeligt indhold.¹⁴ Han havde først til huse i St. Fiolstræde, hvorefter han flyttede til Nørregade 245, og videre til Rosengaarden 115 i 1776, samme år som han blev udnævnt til 2. universitetsbogtrykker.¹⁵ I disse år producerede han bøger for bl.a. Det typographiske Selskab, Philibert og Gyldendal, og i 1776-1777 var det ham, der kunne udsende Charlotte Dorothea Biehls oversættelse af Cervantes' *Don Quixote* i fire bind. Han fik flere opgaver med udgivelser på eller især oversat fra fransk, utvivlsomt pga. sine gode sprogkundskaber. Og mens han tilbage i 1774 kun havde haft to svende og en enkelt trykpresse, kunne han senest fra 1777 tilføje en anden presse og ekstra ansatte.¹⁶

Alene ud fra Det Kgl. Biblioteks online katalog kan Hallager identificeres som ansvarlig for godt 200 titler fra sine ca. 14 år med eget trykkeri, dvs. i snit godt 14 titler per år.¹⁷ Dette gælder dog kun udgivelser, der indgår i bibliotekets samlinger. I 1780 efterleverede han 41 titler til Det Kgl. Biblioteks pligtaflevering, hvilket nok viser, at han anerkendte sine forpligtelser, men også, at han ikke før havde levet op til dem i praksis.¹⁸

Hallager var en af de københavnske bogtrykkere, der var flittigst til at reklamere for egne varer i tidens aviser, især i Københavns *Adresseavis*

¹⁴ Således bl.a. Mathias Jørgen Mathiesen og Frederik Petersen Rosted: *Observationes quædam generaliores de iis, quæ primum scientiæ oeconomicae conceptum constituunt*, 1775, og Otto Frederik Müller: *Zoologiae Danicae prodromus: seu Animalium Daniae et Norvegiae indigenarum; characteres, nomina, et synonyma imprimis popularium*, 1776.

¹⁵ Når Ilsø angiver 1777 som flytteår, skyldes det formentlig, at dette er første år, hvor Hallager anfører denne adresse på sine tryk. Imidlertid indrykkede han annoncer om sin nye adresse i *Københavns Kongelig alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger* – herefter *Adresseavisen* – allerede 16.10.1776.

¹⁶ Ilsø 1992, s. 177. Flere andre trykkerier havde tilsvarende størrelse, mens enkelte var betydeligt større. Sebastian Popp, som senere trykte for Hallager, havde i 1796 fem presser og i alt 24 mennesker beskæftiget, heraf ca. 10 svende, jf. Ilsø 1992, s. 196.

¹⁷ En søgning på perioden 1771-1779 giver 207 poster, og for 1780-1784 yderligere 31, dvs. 238 i alt. Enkelte udgivelser optræder dog som flere selvstændige poster, eftersom forskellige eksemplarer har været registreret hver for sig. Skønsmæssigt handler det om ca. 20-25 udgivelser, der optræder flere gange.

¹⁸ Se Det Kgl. Biblioteks arkiv, E. 39. Pligtafleveringsprotokol 1778-84. Jf. også Ilsø 1992, s. 177, samt generelt Henrik Horstbøll og John. T. Lauridsen (red.): *Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år*, 1997. Specielt om pligtaflevering og bevaringsfrekvenser for børnebøger, se Charlotte Appel & Nina Christensen: *Veje til børns læsning via Det Kgl. Bibliotek, Fund og Forskning* 58, 2019, s. 21-57.

og især i de sidste år op til 1784, og en gennemgang af hans reklamer (mindst 60) fra årene 1771-1784 identificerer Hallager som trykker bag skrifter, der ikke er tilskrevet ham i Det Kgl. Biblioteks kataloger, ligesom eksistensen af enkelte, muligvis helt tabte titler kan dokumenteres.¹⁹

Hallager synes allerede som ung at have haft en interesse for bøger til børn. En af de første titler, som han var ansvarlig for allerede i sin svendetid (anonymt), var *Moralsk Duketøj for Børn*, trykt af Paul Herman Hoecke i 1768.²⁰ Ca. 1773 udsendte han "Tvende nye behagelige Jule eller Nytaars Sange, som smaae Børn fornøvelig kan forlyste sig med", og 1776 var han bogtrykker for Johanna Maria Gamsts oversættelse af den franske forfatter og pædagog François Fénelons *Pigebørns Opdragelse*. I 1779 kom en udgave af den tyske geograf Anton Friedrich Büschings *Underviisning i Natur-Historien*, der var "Udgivet til almindelig Nytte for Børn og Lægfolk". Ved sidstnævnte udgivelse anføres ikke navn på nogen oversætter, og værket er fra udgivelsesåret blandt de titler, Hallager oftest og mest udførligt annoncerer for, bl.a. med løfte om, at proprietærer, præster og andre "Ungdommens Velyndere" kunne få rabat, hvis de henvendte sig til ham.²¹ Dette tyder afgjort på, at Hallager ikke bare var trykker, men også oversætter og udgiver.²² Også en tidlig udgivelse om geografi, nemlig L. A. Baumanns *Kort Udkast til en Geographie for Begyndere* (1770), havde i høj grad været stilet til børn og synes ligeledes at have været Hallagers eget projekt, både indholdsmæssigt og økonomisk.²³ Der tegner sig dermed en sammenhæng mellem Hallagers akademiske

¹⁹ En sådan gennemgang er mulig ved hjælp af online-ressourcen Mediastream. Søgninger på bestemte ord er generelt vanskelige pga. meget ringe kvalitet ved den oprindelige OCR-scanning. Navnet "Hallager" synes dog at fungere relativt godt, men flere kan formentlig findes. Blandt hidtil ukendte tryk er især småskrifter, jf. nedenfor note 26.

²⁰ Med undertitlen: "eller Historier og Samtaler til at vænne Hiertet tidlig til ædle Følelser til de Unges Nytte og Gamles Fornøjelse". 70 sider i oktav. Da Hallager åbnede eget trykkeri, var *Moralsk Duketøj* blandt de varer, han annoncerede til salg (for 12 sk.), se *Adresseavisen* 17.2.1772.

²¹ "De Herrer Proprietairer, Præster, eller andre Ungdommens Velyndere, som ved denne nyttige Bog vilde belønne den sig ved Flittighed og Genie udmærkende Ungdom, bekomme, naar de adresserer sig til Bogtrykker Hallager, paa 5 Exempl. det 6. gratis". Således første gang i *Adresseavisen* 15.2.1779, yderligere fem separate annoncer og siden nævnt i mange samlede annoncer.

²² Også krediteret som sådan i Worm 1771-1784, bd. 3, s. 284-285, og hos H. Ehrencron-Müller: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814, 1924-39*, der angiver i alt 16 titler som Hallagers egne til og med 1784 (mens hans produktion som 'kun' bogtrykker og forlægger, ikke medtages).

²³ Annoncer for Baumann, se *Adresseavisen* 4.10.1771, 4.2.1772 og 17.2.1772.

udgivelser inden for naturvidenskab, og hans forsøg på at formidle netop dette emnefelt videre til unge læsere.

Ifølge en annonce i *Adresseavisen* fra 1784 solgte Hallager desuden:

“A B C Kort for Børn, indeholdende alle Slags latinske og danske Bogstaver, hvorved Børn paa en legende Maade kan lære at kien- de Bogstaver, faaes for 10 sk. Spillet hos Bogtrykker Hallager paa Rosengaarden No. 115”²⁴

Disse ABC-spillekort er, så vidt vides, ikke bevaret, og de er heller ikke på anden vis registreret.²⁵ Meget muligt kan der også have været andre udgivelser for børn blandt Hallagers små- og etbladstryk, og det er først i de sidste år som bogtrykker, at Hallager synes at annoncere for sine mere forgængelige titler.²⁶ Et fuldt overblik over produktionen fra Hallagers trykkeri i perioden 1771-1784 vil derfor næppe kunne rekonstrueres. Til gengæld er der grund til at tro, at flertallet af hans regulære bøger fra 1780 og frem har været genstand for pligtaflevering og dermed er indgået i Det Kgl. Bibliotek og *Bibliotheca Danica*.

I 1784-1785 foretog Morten Hallager et markant karriereskift. Han solgte sit trykkeri til bogtrykker C.F. Holm, mens ejendommen i Rosengaarden overgik til en anden bogtrykker, Sebastian Popp, fra 1786.²⁷ I stedet åbnede Hallager en privat skole i tilknytning til sit hjem, hvor han også modtog kostelever. Den første annonce for skolen dukker op i oktober 1785.²⁸ I april 1788 ansøgte han om officiel bestalling, dvs.

²⁴ *Adresseavisen* 15.6.1784. Gentaget mindst syv gange, senest 14.3.1785.

²⁵ Et indtryk af, hvordan Hallagers kort kan have set ud, fås i et hæfte med små ABC-kort i Cotsen Library, Princeton. Dette hæfte, *Nye Billed-A, B, C for Børn*, trykt i Aalborg 1778, er ikke tidligere registreret og indgår ikke i *Bibliotheca Danica* eller i Grethe Larsen: *Danske Provinstryk*, bd. 2. På hæftet beskrives, hvordan billederne skal skæres ud og limes på stift papir, så børn kan lege med dem. Se illustration i Appel og Christensen 2019, s. 37.

²⁶ Flere af disse titler kan ikke søges direkte i Det Kgl. Biblioteks kataloger, men kan dog gemme sig i samlebind. Det sidste gælder f.eks. tre skrifter i samlebindet *Brev til Hr. Reiser, Autor af Ildebrands-Historien*, bl.a. *Reiser hævnet: eller et Snit over Ryggen paa en flamsk Sild*. Hallager reklamerer selv for denne og andre titler i løbet af 1784. Blandt nu formentlig helt tabte titler, er “En døende Faders og Moders Testamente”, første gang annonceret 3.3.1784.

²⁷ Jf. Ilsøe 1992, s. 117.

²⁸ *Adresseavisen* 19.10.1785. Herefter annonceres ca. en gang om måneden til ud på foråret 1786. Derpå var der stille, og det tyder på, at det var lykkedes Hallager at få det ønskede antal elever i den mellemliggende periode. En annonce fra *Adresseavisen* 21.4.1789 meddelte, at skolen var flyttet fra Rosengården til St. Fiolstræde 202.

borgerskab som skoleholder, og her oplyste han, at han havde holdt skole “nogle Aar”.²⁹

Det er påfaldende, at Hallager – ligesom i 1771 – gik ind i en branche, som der var stor offentlig interesse for. Ved 1780’ernes begyndelse var nye idéer om skolegang et af de varmeste emner i den offentlige debat og blandt de politiske magthavere. Mens der var blevet gennemført en reform af landets latinskoler i 1775, var opmærksomheden nu rettet mod den elementære undervisning i landets grundskoler.³⁰ Skrifter af navnlig tyske filantropister vandt udbredelse, og i 1777 var Eberhard Rochows nye læsebog *Der Kinderfreund* udkommet i dansk oversættelse som *Børnevennen*.³¹ En række højtstående adelsmænd, først og fremmest brødrene Chr. Ditlev og Johan Ludvig Reventlow samt deres svoger Ernst Schimmelmann, iværksatte skolereformer på egne godser. Det var netop denne kreds, der havde stået sammen bag den unge kronprins Frederik (6.) i april 1784, da de med et kup overtog magten fra den psykisk ustabile Christian 7. Nu stod der reformer på dagsordenen, ikke kun i forhold til landbruget, men også til bl.a. skoleforhold. Samme år nedsatte kronprinsen den siden såkaldte lille skolekommission, der gik i gang med at iværksætte reformer af skolevæsenet på de kongelige godser efter reventlowsk forbillede. Målet var at sikre fastere og bedre undervisning af alle børn i ikke kun læsning og religion som hidtil, men også skrivning og regning. Fem år senere, i 1789, fulgte nedsættelsen af den ‘store’ skolekommission, der skulle forberede en landsdækkende skolelovgivning.³²

Også i hovedstaden, der i disse år nød godt af den såkaldt florissante handel, var der grøde på skoleområdet. Markant står grundlæggelsen

²⁹ Københavns Stadsarkiv. Gymnastikinspektør H.P. Langkildes Samlinger. Uddrag vedr. skoleholdere S3-23.2. med henvisning til Magistratens kopibog 18.2.1793.

³⁰ Om reformiveren, se Christian Larsen m.fl.: *Da skolen tog form 1780-1850*, Dansk skolehistorie bd. 2, 2013.

³¹ Om Rochows *Børneven* specielt, se Karoline Baden Staffensen: Rochows mange børnevener – en undersøgelse af de danske Rochow-versioners tilblivelse, udformning og udbredelse, *Uddannelseshistorie* 2018, s. 99-118. Første danske udgave var F. E. Rochow (overs. af J. Chr. Pingel): *Børne-Vennen, en Læse-Bog til Brug for Skolerne paa Landet*, Odense 1777.

³² Om den lange reformproces, se Christian Larsen m.fl. 2013, s. 75-89, 127-149. En provisorisk lov blev udstedt i 1806 for det østlige Danmark, og i 1814 fulgte en endelig buket af fem skoleanordninger (for hhv. almueskoler, købstæderne, København, hertugdømmerne – og for jødiske børn). Siden fulgte særlige anordninger for Als og Ærø. En af de første til at understrege den tætte forbindelse mellem landboreformer og skolereformer samt læsebøger var Ingrid Markussen 1988.

af en række nye skoler (private, naturligvis) for henholdsvis sønner og døtre fra den højere middelstand eller de professionelle klasser, dvs. akademikere, embedsmænd, handelsmænd og velhavende håndværkere. På drengeskolerne Efterslægten og Borgerdydsskolen (grundlagt 1786 og 1787) vægtede man især undervisningen i de reale fag, dvs. geografi, historie, aritmetik, videnskab og moderne sprog. Som navnene fortæller, var målsætningen at uddanne de unge til at blive nyttige og patriotiske borgere i den danske helstat. For pigerne kom der snart tilsvarende "døtreskoler", og samtidig gik en række borgere ind i arbejdet med at skabe flere og bedre skoler for fattige og mindrebemidlede. Endnu flere børn er dog blevet undervist hos en privat skoleholder.³³

Igennem mange år fungerede Morten Hallager som en af disse mange skoleholdere i København. På sine udgivelser fra 1791 (men ikke før) og frem til 1796 betegner han sig selv som "skoleholder", mens han første gang bruger betegnelsen "skolelærer" også i 1796 og dernæst anvender denne titel frem til sin død. I februar 1793 havde hans søn Carl Christian Hallager søgt om privilegium til skolehold, efter oplæring hos sin far; også søn nummer to, Christlieb Buch Hallager, blev skoleholder, og de to døtre, Ane Margrethe og Lorenze Severine oprettede senere egen pigeskole og oplyste til Danske Kancelli, at de af deres far var blevet opdraget til lærergerningen.³⁴ Der er således ingen tvivl om, at pædagogikken blev prioriteret højt i familien. Overgangen fra betegnelsen "skoleholder" til "skolelærer" på Morten Hallagers titelblade skal næppe tolkes som tegn på, at han havde overladt ledelsen af sin skole til andre.³⁵ Det handler formentlig primært om, at ordet "lærer" i disse år vandt udbredelse i sammenhæng med de nye lærerseminarier, der

³³ Christian Larsen m.fl. 2013, s. 106-126. Om pigeskolerne, se også Carol Gold: *Educating Middle Class Daughters. Private Girls Schools in Copenhagen 1790-1820*, 1996.

³⁴ Jf. optegnelser i Københavns Stadsarkiv: Gymnastik Inspektør H. Ph. Langkildes Samlinger, dels Uddrag vedr. Skoleholdere, dels Skolekartotek; Carol Gold: *Copenhagen Schoolkeepers 1790-1820. Database* (1996). Oplysningen fra de to døtre er, ifølge C. Gold, at finde i journalsag i Danske Kancelli no. 251/1817. Det er værd at bemærke, at sønnen Carl Christian oprindeligt havde stået i bogtrykkerlære.

³⁵ C.C. Hallager annoncerede for sin nye skole i Borgergade 115 i *Adresseavisen* 24.4.1793 og herefter regelmæssigt ca. en gang per måned året ud. I november samme år annoncerede far Hallager to gange for sin egen skole i St. Fiolstræde. Der var således ikke tale om, at sønnen direkte overtog faderens skole.

var blevet oprettet (i Kiel 1781 og på Blaagaard ved København 1791). En "skolelærer" var med andre ord den ny tids mand.³⁶

Fra midten af 1790'erne lavede Morten Hallager dog meget andet end at undervise. Fra dette tidspunkt var han for alvor begyndt at udgive bøger for børn – og tjene penge på det.³⁷ Hallager døde den 23. december 1803, 63 år gammel.

Hallagers bogudgivelser ca. 1785-1804

Hvad udgav Morten Hallager efter afhændelsen af sit eget trykkeri? Fra den tyve år lange periode 1785-1804 anfører Ehrencron-Müllers *Forfatterlexicon* i alt 54 forskellige titler, fordelt på endnu flere udgaver, dvs. genudgivelser, både fra Hallagers egen tid og videre op gennem 1800-tallet. På nær nogle få udgaver er disse oplysninger baseret på de bevarede eksemplarer i Det Kgl. Biblioteks Samlinger. En enkelt, hidtil overset titel er fundet i Maribo Stiftsbibliotek og medtaget i det følgende, nemlig Hallagers *Nye ABC-Bog med Stave- og Læse-Øvelser for ganske smaae Børn, indrettet efter deres Nemme og Tarv* fra 1796 (se ill. 2 og 3).³⁸

I Tabel 1 (se s. 96) har jeg valgt at medtage enkelte sikkert dokumenterede, nu tabte oplag,³⁹ ligesom tre udgivelser i en serie er talt som tre enheder, frem for én.⁴⁰ Året 1804 er inkluderet, eftersom Hallager døde blot otte dage før årsskiftet 1803/1804, og der fra 1804 kendes

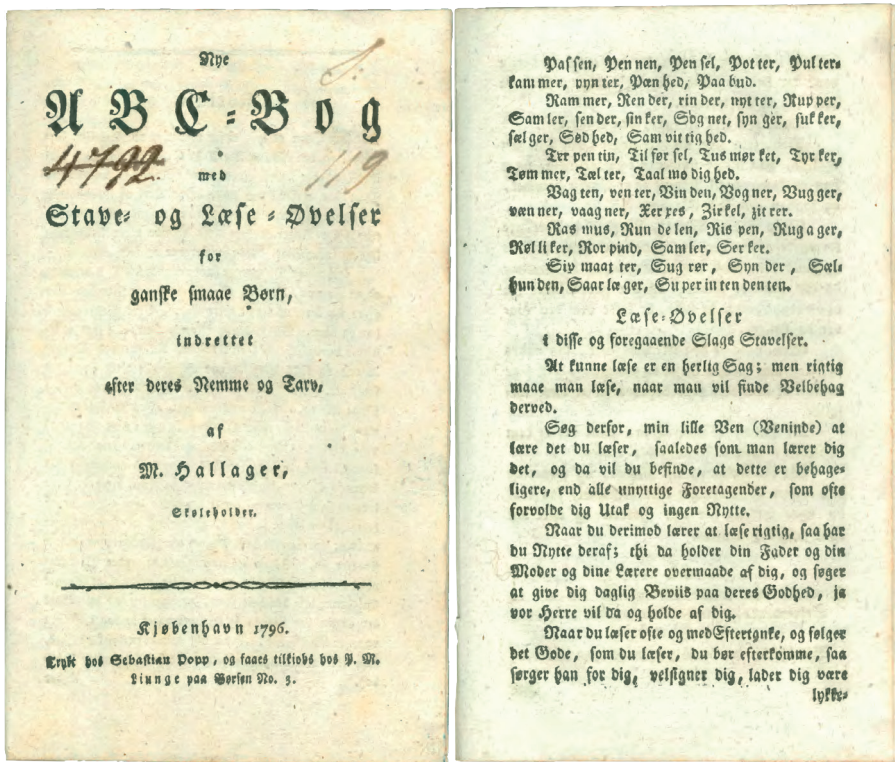
³⁶ Se Christian Larsen m.fl. 2013, s. 91-107; Ingrid Markussen: Læreruddannelsens første tid – 1791 til ca. 1830, i Karen Braad m.fl.: *- for at blive en god lærer. Seminarier i to århundreder*, 2005, s. 17-130.

³⁷ I fortalen til den 10. og posthume udgave af Hallagers *Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog*, 1811, skriver Bonnier: "Ikke ubetydelig var den Fordeel, hans økonomiske Forfatning høstede af hans almeengavnlige Foretagende".

³⁸ "Trykt hos Sebastian Popp, og faaes tilkiøbs hos P.M. Liunge paa Børsen No. 3". Tak til Bente Kaspersen for hjælp ved gennemsyn og senere indscanning af bogen fra Seidelins Bibliotek, senere Maribos Stiftsbibliotek. Om dette bibliotek, se Helge Nielsen: *Folkebibliotekernes Forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834*, 1960, s. 490-96. Hallager annoncerede for bogen i *Adresseavisen* (se ill. 3), og omtalte den desuden i sit forord til *Ny Dansk Læsebog*, 1800.

³⁹ Frem til 1804 er alene medtalt 5. udgave af *Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog*, ca. 1801. De øvrige tabte, men rekonstruerbare udgaver daterer sig fra ca. 1805 og frem. Det er således primært i kolonnen for posthume udgivelser, Tabel 2, at tabte, men verificerede oplag er medregnet.

⁴⁰ Der er intet indholdsmæssigt overlap mellem de tre forskellige udgaver af *Forøring for Børn, til at opvække deres Læselyst*, fra hhv. 1793, 1794 og 1795. De fremtræder som selvstændige udgivelser, blot under samme serienavn, og er derfor talt som tre udgivelser frem for én.

Ill. 2: Titelblad og side 11 af en hidtil ukendt udgivelse af Morten Hallager, nemlig hans *Nye ABC-Bog med Stave- og Læse-Øvelser for ganske smaae Børn, indrettet efter deres Nemme og Tarv* fra 1796. Eksemplaret af den lille bog i oktav på 40 (upaginerede) sider er blevet fundet i Maribo Stiftsbibliotek. Bogen indgik oprindeligt i Seidelins såkaldte Provincialbibliotek, der begyndte sine udlån netop i 1796.

flere nye titler, som han må have arbejdet på i sin sidste tid.⁴¹ Ud af en samlet mængde på 55 forskellige titler og 75 udgivelser i alt, er hhv. 39 titler og 58 udgivelser, svarende til 71% og 75% af hans produktion, eksplicit stilet til børn og unge.

⁴¹ Se oversigten i H. Ehrencron-Müller, bd. 3, s. 359-366. Ved udarbejdelsen af denne artikel har jeg desuden arbejdet ud fra det omtalte forskningsprojekts database over bøger for børn 1750-1850 (jf. note 1). Se nærmere Charlotte Appel og Nina Christensen: Follow the Child, Follow the Book. Cross-Disciplinary Approaches to a Child-Centered History of Danish Children's Literature 1790-1850, *International Research in Children's Literature* 10.2, 2017, s. 194-212; om databasen især s. 200-202.

Fra Pressen er udkommen: Nye A-b-c Bog med Stave- og Læse Øvelser for ganske smaae Børn, indrettet efter deres Memorie og Tars, af M. Hallager, Skolelærer. Denne Bog er indrettet efter Ordene's Natur i vort Sprog i visse Classer. Først i Staveller, dernæst i hele Ord og tilsidst i Læse Øvelser, saaledes at Barnet naar det først kender Alphabetet, kan i en kort Tid komme til at læse færdig veent. Endnu er tilføjet 4 Kobbertavler, som indeholde den danske og latinske Skriftskift, og tillige Læseøvelser med disse Slags Bogstaver, saa at Barnet heraf kan lære at læse Skrift. For de Børn som endnu slet ikke kende Bogstaver er der blevet aftrykt et Fibelbrædt. Den sælges for 10 s. indbunden og Fibelen kan faaes aparte for 4s. og naar den følger med Bogen for 12 s. paa Børsen No. 3. P. M. Liunge.

Ill. 3: Information om Hallagers *Nye ABC-Bog med Stave- og Læse-Øvelser* og mange andre af hans øvrige udgivelser kan findes i annoncer i tidens aviser, ikke mindst i den såkaldte *Adresseavis* for København. Her ses den første annonce, nemlig fra 27. marts 1797, hvor forlægger og boghandler P.M. Liunge reklamerer for Hallagers udgivelse for de "ganske smaae Børn". Det fremhæves, at bogen også er forsynet med "4 Kobbertavler" til undervisning i skrifverskrift, og at man derudover kan erhverve et "Fibelbrædt" til de mindste, der først skal til at lære at "kiende Bogstaver". Selve bogen kostede 10 skilling i indbunden form, og fibelbrættet 4 skilling, men købt sammen kunne det hele erhverves for 12 skilling.

Med denne udgivelsesprofil markerede Hallager sig som en af de mest produktive aktører på det nye marked for bøger for børn i Danmark-Norge i den sene oplysningstid – formentlig den allermest produktive. For perioden 1791-1804 tegnede han sig for godt 11% af samtlige dansksprogede udgivelser stilet mod børn og unge (57 ud af 508; og alene for de fem år 1795-99 drejede det sig om hele 24 ud af 165 kendte udgivelser og dermed næsten 15% af det danske bogmarked for børn og unge).

Ud fra den mere detaljerede Tabel 2 (s. 96) kan man tegne billedet af følgende udvikling: De første seks år, dvs. 1785-90, udgiver Hallager kun, så vidt vi ved, en enkelt regulær bog for børn, nemlig Jakob Fr. Feddersen: *Bibelsk Læsebog for Børn* fra 1786. En kontinuerlig udgivelsesperiode begynder fra og med december 1791, hvor Hallagers *Forsøg til*

Tabel 1: Alle Hallagers kendte udgivelser i eget navn 1785-1804, fordelt på femårs-intervaller.

Inklusive enkelte nu tabte udgivelser. Med antal forskellige enkelttitler i parentes.

	For børn og unge ¹	Øvrige	Udgivelser i alt
1785-1789 ²	1 (1)	2 (2)	3 (3)
1790-1794	7 (7)	3 (3)	10 (10)
1795-1799	24 (17)	6 (5)	30 (22)
1800-1804	26 (14)	8 (6)	34 (20)
1785-1804 I ALT	58 (39)	19 (16)	77 (55)

¹ Medtaget her er alle titler, der eksplicit er henvendt til denne gruppe ud fra titelbladet, herunder enkelte titler, der også er til voksne, f.eks. *Morende Tidsfordriv eller historisk Læsebog for Unge og Gamle*, 1802. Yderligere nogle udgivelser viser sig, ud fra læsning af Hallagers forord, også at være tiltænkt børn og unge, det gælder således hans udgave af *Den franske Parleur* og J.V. Meidingers *Theoretisk og praktisk fransk Grammatik*, begge 1802. De er dog ikke medtalt, men figurerer her under "øvrige".

² Fem pjecer i en aktuel debat om Dr. Bastholms liturgi-reform, er ikke medtalt under øvrige, da de netop udkom anonymt.

Tabel 2: Hallagers kendte udgivelser for børn og unge 1785-1804, fordelt efter emne, samt kendte posthume udgaver 1805-1891.

	Enkelttitler 1785-1804	Udgivelser i alt 1785-1804	Posthume udgaver 1805-1891	Samtlige udgaver 1785-1891
ABC'er og læsebøger på dansk	4	9	59	68
ABC'er og læsebøger på fransk og tysk	4	6	37	43
Primært om religion	4	4	0	4
Primært om historie	2	2	1	3
Primært om naturfag, inkl. geografi	8	11	1	12
Primært fortællinger, eventyr, teater	4	7	6	13
Blandet indhold (inkl. breve for børn)	13	19	0	19
UDGIVELSER I ALT	39	58	104	162

en *Læse-Øvelse-Bog* publiceres og snart bliver positivt anmeldt.⁴² Men det er især fra 1795, dvs. året hvor han genudgiver denne bog, at der for alvor kommer gang i udgivervirksomheden. Fra begyndelsen dækker han mange forskellige emner, med forkærlighed for kompilationer af varieret materiale til både oplysning og underholdning (jf. nærmere nedenfor) samt titler med naturvidenskabeligt indhold. Fra de tidlige år er der også enkelte titler med overvejende religiøst indhold, men det er påfaldende, at ingen af disse genudgives. Fra 1797 udvider Hallager igen sit repertoire, idet han udsender en begynderbog på fransk og snart efter også på tysk. Også disse bøger bliver positivt anmeldt og hurtigt genoptrykt, og efter hans død er det primært disse samt hans danske læsebøger, der genoptrykkes. Spørgsmålet om årsagerne hertil vil jeg tage op i afslutningen.

Som bogudgiver arbejdede Hallager sammen med forskellige bogtrykkere og forlæggere, men med to hovedsamarbejdspartnere. Hans *Læse-Øvelse-Bog* fra 1791 blev trykt hos Sebastian Popp, ligesom ca. halvdelen af hans udgivelser for børn og unge. Det gjaldt både de værker, hvor Hallager stod som sin egen forlægger, og den store gruppe, der blev udgivet med P.M. Liunge som forlægger. Fra 1801 overtog Arntzen & Hartier nogle af Liunges forlagsartikler – og anvendte fremover flere forskellige trykkerier til genoptryk af Hallagers skrifter. En anden gruppe titler blev fra 1797 og frem udgivet på J.H. Schubothes forlag. Det gjaldt især de bøger, der eksplicit var møntet på undervisning i skoler, bl.a. sproglærebøger. Her har Schubothe formentlig stået for valget af bogtrykkeri; i flere tilfælde blev det Thiele. Der er også eksempler på forlæggere, der trådte til ved en enkelt eller to titler. I alt ses ti forskellige forlæggere og ti bogtrykkere at være involverede i produktionen af Hallagers bøger frem til og med 1804.⁴³

En sidste vigtig dimension, der hører med til denne første, mere kvantitative beskrivelse af Hallagers produktion af bøger for børn, er det forhold, at langt hovedparten, nemlig 35 ud af 39 titler, var oversættelser

⁴² De samtidige anmeldelser er i vidt omfang registreret hos Ehrencron-Müller. De fleste blev bragt i *Lærde Efterretninger* (således *Læse-Øvelse-Bog*; i 1792, s. 347); derudover i *Kritik og Antikritik* (ligeledes *Læse-Øvelse-Bog*, 1792, 10. hæfte, s. 690), *Iris og Hebe* og *Litterære Tidende*.

⁴³ Forlæggerne var (i alfabetisk rækkefølge): Arntzen & Hartier, C.L. Buch, P. Horrebow, P.M. Liunge, Mallings Forlag, C. Poulsen, Schiøtz, J.H. Schubothe, M.J. Sebbelow, Thorings og Coldings Forlag. Bogtrykkerne var: J. Breinholm, Z. Breum, N. Christensen, S. Hempel, Chr. Holm, P. Horrebow, Joh. Frid. Morthorst, Sebastian Popp, M.J. Sebbelow, J.R. Thiele.

eller bearbejdelser af udenlandske forlæg (se Tabel 3). I nogle tilfælde var der tale om en oversættelse af et konkret værk med kendt forfatter, eksempelvis Christian Konrad Jakob Dassels *Den Gutmannske Families Reiser*, mens Hallager andre gange havde kompileret og oversat tekster af flere forskellige forfattere. I sin *Biekube* fra 1797 angiver han således hele 14 forskellige forfattere.⁴⁴

Tabel 3: Morten Hallagers titler for børn, 1785-1804, fordelt efter type og antal af forlæg.

FORLÆG, hvorfra der er oversat m.m.	Ét værk af én forfatter	Én forfatter m. flere værker	To-tre navngivne forfattere	Mange forfattere (3+), heraf flere navngivne	Mange forfattere, ingen navngivne	Kun Hallager selv	I alt
Antal udgivelser	18	4	4	4	5	4	39

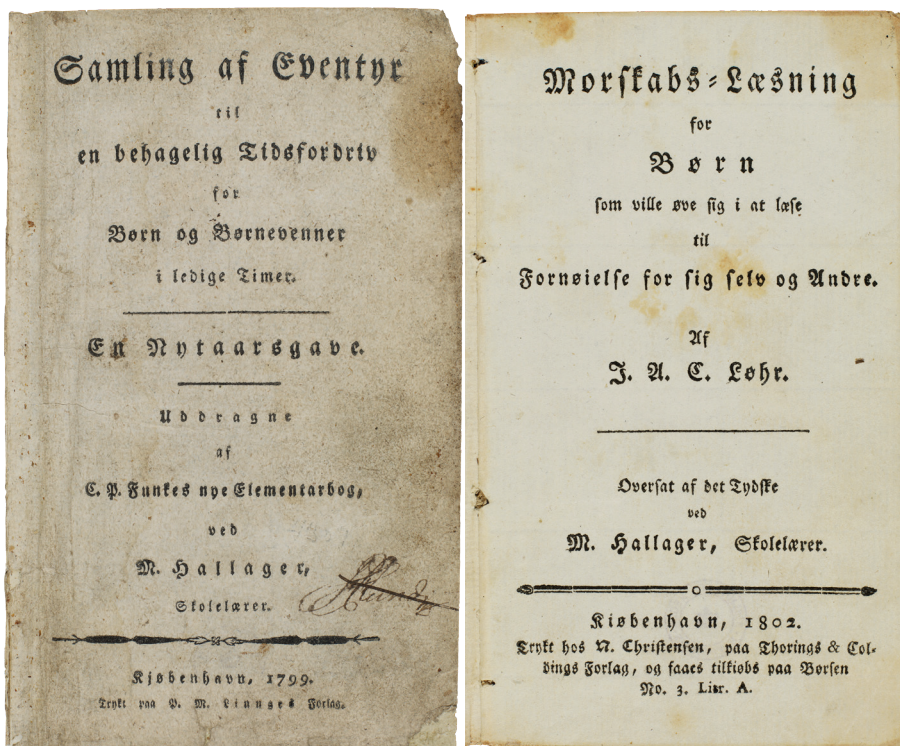
I den følgende undersøgelse vil jeg rette fokus mod fire former for interventioner, som Hallager foretog i sit virke som udgiver af bøger for børn – og i mange tilfælde som bearbejder af europæiske udgivelser til et dansk publikum. Først gælder det spørgsmålet om, hvordan Hallager deklarerede sine varer, så det blev tydeligt, at der var tale om bøger – og gode bøger – til netop børn?

Titelblade: At brande "bøger for børn"

Valg af hovedtitel, undertitel og øvrige informationer på udgivelsernes titelblade var afgørende. Det var den fysiske bogs ansigt og vindue udadtil, og det var oftest titelbladets oplysninger, der blev citeret i kataloger og annoncer.

Ud af Hallagers 39 forskellige titler (efter 1785), henvendt til børn og unge, optræder ordet "barn", "børn" eller en sammensætning deraf i 27 titler, heraf 17 i titlens første del eller hovedtitel, f.eks. *Foræring for Børn*

⁴⁴ Chr. Conrad Dassel: *Den Gutmannske Families Reiser. En Bog for Ungdommen*. Oversat af M. Hallager, 1796. Mere om skriftet *Biekube* og dets mange forlæg nedenfor.

Ill. 4: Her ses to ganske typiske titelblade, hvor Hallager præsenterer sig selv som “skolelærer” og hvor ordet “børn” tydeligt træder frem for en interesseret køber. Der er tale om *Samling af Eventyr* (baseret på Funks Elementarbog), 1799, og J.A.C. Lohr: *Morfskabs-Læsning for Børn*, 1802.

(1793 m.m.) eller *Reisebeskrivelser for Børn* (1800), mens det andre 10 gange var undertitlen, der tydeliggjorde det intenderede publikum, f.eks. *Hielpemidler til Overtroens Udryddelse og Forstandens Oplysning, foredragne i Samtaler, Historier og Fortællinger, taget af Naturen og det daglige Liv; som en Nytaarsgave til Børn* (1794). “Unge” eller “ungdom” blev anvendt i 12 titler, heraf er enkelte overlappende, f.eks. *Breve for Børn. Indeholdende en hensigtsmæssig Samling af nyttige Materier til Underviisning for Ungdommen*. Dertil kommer fem udgivelser med “skole” og tre med “begyndere” som del af titlen, igen med visse overlap, dvs. at flere modtagerbeteg-

nelser kunne optræde i samme titel.⁴⁵ Brugen af barn og børn er dog den hyppigste og mest iøjnefaldende, og den bliver endnu tydeligere i Hallagers sidste år, hvor såvel genudgivelser som nye titler (*Breve for Børn*, 1802, og *Skuespil for Børn*, 1804) sætter sproglig og typografisk streg under målgruppen.

De fleste af Hallagers titler er – som også det store flertal af samtidens udgivelser – relativt nøgterne eller beskrivende for netop den funktion, bøgerne har. Titel og titelblad fortæller eksempelvis, at dette er en bog med “Morskabslæsning for Børn” eller “Smaae muntre Historier og Fortællinger”. Kun enkelte titler er komponeret omkring et mere prægnant begreb eller koncept så som *Biekube*, der betegner kombinationen af den udsøgte, nærende og flittigt indsamlede samling af tekster, eller *Kundskabs Archiv*, der skal fungere som barnets arkiv og opslagsværk med nyttig viden og moralske anvisninger.⁴⁶ Selvom flere af bøgerne har enkelthistorier om navngivne børn, er det kun i Hallagers oversættelse af Dassels *Den Gutmannske Families Reiser* og Karl Traugott Thiemes *Godmand eller den danske Børneven*, at et personnavn indgår i titlen. Det er først et stykke ind i 1800-tallet, at det bliver almindeligt at lade børnebøger være bygget op omkring en enkelt skikkelse, der samtidig lægger navn til titlen.⁴⁷

Med den relativt korte udgivelsesperiode må man være forsigtig mht. fortolkning af udviklingstendenser i brugen af hhv. “børn” og “unge”.

⁴⁵ Et eksempel på overlap er *Udtog af den almindelige gamle Verdens-Historie. En Læsebog til Brug for Ungdommen saavel i Skoler som i Familiekredse*, 1804. Bemærk også det for tidsrummet karakteristiske, nemlig, at der undervises både i “skoler” (uden for hjemmet) og i selve hjemmet, hvor der ligeledes tit blev “holdt skole”, jf. den gennemgående pointe i Charlotte Appel og Ning de Coninck-Smith (udg.): *Dansk Skolehistorie*, bd. 1, 2 og 3, 2013-2014. Man kan også argumentere for, at alene ordet “læsebog” i perioden kommer til at indikere en undervisnings- eller skolesituation. I alt otte af Hallagers titler (og langt flere udgaver) bærer betegnelsen “læsebog”. En enkelt titel kaldes “lærebog” og i to titler benyttes udtrykket “kundskabsbog”. Nærmere om læsebogen som begreb og genre, se Karoline Baden Staffensens kommende ph.d.-afhandling, “Danske læsebøger – på bogmarkedet, i skolerne og i børnenes hænder” (foreløbig titel).

⁴⁶ *Biekube, Indeholdende adskillige fornøielige, moersomme og nyttige Materier. En Nytaarsgave for Børn*, 1797. Hvad angår *Kundskabs-Archivet*, anfører Ehrencron-Müller en nu tabt udgave fra 1784, ud fra Claus L. Fasting: *Forsøg til en Fortegnelse over de udi Danmark og Norge til 1789 Aars Udgang udkomne Danske Skrifter*, Bergen 1793. Dette kan verificeres jf. annonce i *Adresseavisen* fra 20.8.1784. I det følgende er 1800-udgaven talt som en 2. udgave.

⁴⁷ Se f.eks. de danske udgaver af Karl Blumauers *Den lille Stella og hendes Dukke* (1838) og *Den lille Robert og hans Kjæphest* (1835). Om netop disse to bøger, se artikel af Nina Christensen i antologien *Children and books. Transnational encounters*, jf. note 7.

Hallager synes konsekvent at prioritere det første ord, og i enkelte udgivelser pointerer han, at han har de alleryngste eller mindre børn i tankerne,⁴⁸ men i sagens natur er hans udgivelser især rettet mod børn, der også kan læse selv, dvs. fra 7-8 år og frem. Ud af de 12 titler med “ung” eller “ungdom” omhandler flere afgjort emner af størst relevans for de ældre børn, f.eks. når Hallager begiver sig ud i en regulær ‘erhvervsvejledning’ anno 1797,⁴⁹ eller hvor hans målgruppe omfatter såvel unge som voksne, f.eks. i *Den oprigtige Almanakmand, en saare kuriøs og nyttig Bog for Ungdommen, Borgerfolk og Landmænd* (1797). Med *Kundskabsbog for Ungdommen, som begynder af læse* (1797) må Hallager dog have tænkt på “ungdommen” helt ned til 7-årsalderen. De to begreber bruges således ikke helt som synonyme, men kan bestemt heller ikke betegnes som gensidigt ekskluderende. Overlappet er stort.

Særdeles synlig på langt de fleste af Hallagers titelblade er oplysninger om de udenlandske forlæg. Det er tydeligvis en del af reklamen, at der er tale om en oversættelse eller uddrag af gode og berømte internationale navne. Markant ses det f.eks. på *Rollins Anviisning til Naturkyndigheden* (1796) eller *Menneskets Historie. Af Villaume* (1796), hvor det udenlandske forfatternavn reelt indgår i bogtitlen eller i *Samling af Eventyr* (1799), der er “Uddragne af C.P. Funkes Elementarbog”. På titelbladet til *Nye Tydsk Læsebog for Begyndere* optræder hele fem berømte pædagogiske navne, sat med relativt store typer på 4 mm (se ill. 8).

En anden vigtig oplysning, der med stor konsekvens gives på titelbladene, handler om Morten Hallagers profession. Som før fremgået, betegnede han sig selv som “skoleholder” ca. 1791-1796 og som “skolelærer” fra 1796 og frem. Det har ikke været et spørgsmål om at identificere én Morten Hallager i forhold til andre. Ligesom mange præster sørgede for at skrive “sognepræst” for at markere stand, uddannelsesniveau og autoritet, så er der utvivlsomt tale om et særdeles bevidst valg af medtaget profession som kvalitetsstempel og dermed del af annonceringen.

⁴⁸ Hallagers *Ny dansk Læsebog* fra 1800 stilet mod “smaae Børn”, hvilket i forordet blev defineret som 5-6-årsalderen (se ovenfor). Publikum for *Nye ABC-Bog* fra 1796 var betegnet som “ganske smaae Børn”, dvs. potentielt endnu yngre.

⁴⁹ *Kort Begreb af de menneskelige Færdigheder og Kundskaber. Indeholdende En kort Udsigt over Menneskets Naturhistorie, dets borgerlige Indretninger, Næringsveie og Trang, samt hvorledes denne afhjælpes ved Kunster, Haandværker og Haandarbeide*, 1797. Med bogen vil Hallager “give Børnene et Begreb om alle Slags Professioner, Kunster og Videnskaber, at de heraf ikke alene kunde lære at indsee hvad Mennesket formaaer; men endog i sin Tid med en større Overbeviisning vælge én af de mange Slags Haandteringer, som de selv kunde finde meest Lyst til og Behag i”, jf. fortalet.

Budskabet var, at han, Hallager, qua sin skolegerning, vidste hvad der var godt og nyttigt i praksis for børn, og det var et tema, der ofte blev yderligere udfoldet i fortalene (jf. nedenfor). Men allerede titelbladet forkynder denne centrale præmis, og man bemærker, at skrifttypen med Hallagers navn nok varierer, især afhængig af den enkelte udgivelsesformat, men med tendens til at blive større og mere synlig, både absolut og relativt sidst i karrieren.⁵⁰ Fra midten af 1790'erne var Hallagers eget navn således begyndt at blive et brand.

Nederst på alle titelblade står endelig de vanlige, men vigtige oplysninger ang. bogtrykker, evt. forlægger (hvis anden end Hallager selv), samt hvor bogen kan købes. Her følges de samtidige normer mht. udformning af kolofon, og i hvert fald disse oplysninger har trykker og forlægger formentlig fastlagt, frem for Hallager selv. Der er stort set aldrig oplysning om pris på selve bøgerne. Denne information giver Hallager og hans forlæggere til gengæld i annoncer, med mulighed for at nævne pris på både indbundne og uindbundne eksemplarer samt tilbud om rabat.⁵¹

De foretagne valg fik betydning for, hvordan der kunne kommunikeres og reklameres også andre steder. Bag i nogle af Hallagers bøger findes de sidste ellers ubrugte sider anvendt til reklame for andre af hans udgivelser. Disse reklametekster kunne være ganske lange, dvs. at oplysninger fra titelbladet blev suppleret med uddrag af indholdsfortegnelsen. Eksempelvis sidder der bag i andenudgaven af *Biekube* fra 1802 reklame for hele fem andre af Hallagers bøger, der alle kan erhverves "for vedtegnede Priser hos Forlæggerne Arntzen & Hartier, paa Børsen No. 3".⁵²

Aviser var dog det vigtigste reklamemedie. Allerede som bogtrykker havde Hallager, som fremgået, annonceret flittigt i *Københavns Adresseavis*, og da han igen gik ind på markedet for børnebøger, sørgede han straks for at gøre reklame. Allerede i 1792 havde han eksempelvis an-

⁵⁰ Således i skrifterne fra 1802 og 1803, hvor H i Hallager er sat med 4 mm (svarende til størrelsen på underoverskriften, f.eks. til *Morende Tidsfordriv eller Historisk Læsebog* (hvor hovedoverskrift står med 8 mm). I tidlige udgivelse var Hallagers eget navn sat med mindre typer, typisk 3 mm, f.eks. i Feddersen: *Bibelsk Læsebog*, 1786, eller var enkelte gange slet ikke med på titelbladet, f.eks. til Bodes *Guds Godhed*, 1792, eller 2.udgaven af *Den astronomiske Børneven*, 1796.

⁵¹ For eksempler på priser, se billedtekst til illustration nr. 3.

⁵² Der reklameres her for *Morende Historier for Børn*, 1796, *Nyeste Samling af adskillige fornøielige, moersomme og nyttige Materier*, 1798, *Nye tydsck Læsebog for Begyndere*, 1798, *Menneskets Forhold til Gud*, 1794, og *Morende Tidsfordriv for Børn i ledige Timer*, 1800. Sidstnævnte omtales på i alt 48 linjer, dvs. med fyldigt uddrag fra forord og indholdsfortegnelse.

noncer i *Adresseavisen* i alt 17 gange, heraf 14 for den nye *Læse-Øvelse-Bog*. Foreløbig har jeg identificeret ca. 300 annoncer for Hallagers bogudgivelser fra perioden 1791-1804.⁵³ De henviser interesserede kunder til de boghandlere og forlæggere, hvor bøgerne kan købes, dvs. især Liunge og Poulsen midt i 1790'erne, og senere Schubothe. Og mens Hallager givetvis selv stod bag den intensive markedsføring af sin *Læse-Øvelse-Bog*, så bliver det fra sidst i 1790erne som regel boghandlerne, der står som indrykkere af annoncerne. Ser man på et bredt udvalg af tidens avisreklamer for "bøger for børn", er ca. en fjerdedel af de annoncerede varer nogle af Hallagers udgivelser (f.eks. 22 ud af 88 i 1800). I forhold til sin i forvejen store markedsandel (jf. ovenfor), fremstår Hallager som endnu mere dominerende, når det gælder markedsføring af børnerelaterede titler i aviserne.⁵⁴

Format, skrifttype og layout: At forme bøger for børn

Hvad karakteriserede Hallagers bøger for børn som fysiske objekter, og er der tegn på, at han som udgiver gjorde aktiv brug af sine kompetencer fra tiden som bogtrykker? For en umiddelbar betragtning synes Hallagers bøger at placere sig som ganske tidstypiske udgivelser for et bredere publikum, trykt i oktav- eller duodez-format og med få undtagelser på et omfang mellem 60 og 300 sider. Som boghistorikeren Henrik Horstbøll tidligere har påvist, så var netop de små formater, fra oktaven og nedefter, den foretrukne form for bogformat til bredere læsergrupper, idet de små formater sikrede et mindre papirforbrug og

⁵³ Heraf er det store flertal fra *Adresseavisen*. Derudover annoncerede Hallager og hans forretningsforbindelser i bl.a. *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavn-ske Tidender* og *Fabers Fyenske Avertissements-Tidende*. Søgning på "Hallager" opfanger også bl.a. annoncer fra hans søns skole samt for en populær regnebog, udgivet af hans bror Niels i Bergen. Sådanne er efterfølgende sorteret fra.

⁵⁴ Tak til stud.mag Ida Blandford for adgang til resultater fra hendes specialeafhandling "Da bøger for børn blev en forbrugsvare, 1780-1850. En undersøgelse af lanceringen af børnebogen og barnet som forbruger, med særligt fokus på annoncer i danske aviser", indleveret ved Historie, Københavns Universitet, juni 2020. Her optælles antal forskellige børnebøger, der reklameres for i en række danske aviser, med nedslag hvert femte år; dog er skolebøger ikke medtaget i Blandfords undersøgelse. For *Adresseavisen* er hendes samlede tal for 1785: 18, for 1790: 68, for 1795: 28, for 1800: 88. Fra 1795 og 1800 var hhv. 9 og 22 annoncer for bøger af Hallager, dvs. en fjerdedel eller mere.

dermed lavere priser.⁵⁵ Efterhånden udviklede det sig til en typografisk konvention, sådan at selve formatet skabte forventninger til en bog og dens publikum. Det var især tydeligt i den modsatte ende af skalaen, hvor store og mere bekostelige bøger i folio og kvart alene gennem formatet signalerede et mere eksklusivt publikum. At Hallagers bøger for børn placerer sig inden for spektret af mindre og mere billige formater kan ikke undre. Inden for “det folkelige bogtryk” var der imidlertid mulighed for variation, og der er derfor grund til at se nærmere på Hallagers konkrete valg til de enkelte bøger, ikke mindst i lyset af hans fortrolighed med repertoire af typografiske virkemidler.

Et særlig interessant eksempel er den flere gange omtalte *Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog* fra 1791, dvs. den bog, der for alvor satte gang i Hallagers karriere som bogudgiver. Denne bog er hverken trykt som oktav eller duodez, men derimod som sedeze, dvs. et af de allermindste formater, på blot ca. 9,8 x 8,3 cm (klummemaal), og dette format blev bibeholdt i alle oplag, også selvom bøgerne voksede i omfang, fra 236 sider i førsteudgaven, til 256 og snart 272 nummererede sider.⁵⁶

Bogen havde undertitlen “hvoraf Børn kunde lære at kiende alle Slags danske og latinske Bogsaver, samt tillige at læse rigtig og forstaaelig, indeholdende: forskiellige Materier til deres Forstands Oplysning og Hjerters Forbedring”. I forordet fortalte Hallager, hvordan mange forældre undrede sig over, at deres børn ikke kunne læse bl.a. aviser, men sagen var, at børnene jo ikke var blevet trænet i at læse forskellige former for tekst. Idéen var derfor, at den lille bog skulle udfylde et mellemrum *mellem* de bøger, der normalt blev brugt til den helt elementære læseundervisning, og så det senere, mere krævende læsestof.

Den nye og alternative læsebog henvendte sig således til de “smaae Børn, naar de nogenledes kunde læse den indførte Catechismus og Evangeliibog”. Hallager understregede dermed, at børnene først skulle have den klassiske begynderundervisning ud fra katekismus og evangeliebog, og han skrev ligefrem, at evangeliebogen “formedelst sit ypperlige Indhold og herlige Punctuation, altid [for]bliver en god Læsebog”. Herefter skulle børnene så gå videre til Hallagers bog, der ville videre-

⁵⁵ Henrik Horstbøll 1999, s. 273-284. Horstbøll synes ikke at skelne mellem de forskellige små formater mht. reducerede omkostninger. Det kan der dog være god grund til, jf. citat nedenfor af Hallager.

⁵⁶ Udgaverne fordeler sig således: 1. udg. 1791, 2. udg. 1795, 3. udg. 1798, 4. udg. 1800, 5. udg. [tabt, ca. 1801?], 6. udg. 1803, 7. udg. 1805, 8. udg. [tabt, ca. 1807?], 9. udg. 1809, 10. udg. 1812, 11. udg. 1816. Allerede 2. udgaven havde 256 sider og reelt en større tekstforøgelse, idet de fleste sider indeholdt flere linjer end 1. udgaven.

Ill. 5: Hallagers *Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog* udkom første gang i 1791 og var formentlig den mest udbredte læsebog overhovedet i et kvart århundrede, ca. 1792-1816. Her ses eksemplarer af 10. og 11. udgave, fra hhv. 1811 og 1816, i samtidige indbindinger. De små sedezer lignede til forveksling de to klassiske læsebøger, der havde været brugt i så godt som alle landets skoler op gennem 1700-tallet: Luthers lille katekismus og en lille evangeliebog.

udvikle deres læsefærdigheder. Bogen ville desuden egne sig godt til de større børn, “som mangle de nødvendige Grunde til rigtig at læse”, dvs. ordentlig motivation til at fortsætte med at læse og lære. De ville nemlig kunne bruge bogen “som en nyttig Haandbog til en fuldkomnere Færdighed i Læsningen; og en forberedende Øvelse til videre Kundskab.”

Det var til denne begynder- og mellemtrins-bog, at Hallager havde valgt sedezer som format. I forordet til førsteudgaven anfører han selv to grunde:

“[...] jeg har valgt 16mo fordi det er mindst bekosteligt at indbinde og rummer mere end 8vo – er tillige en beqvem Lommebog, som og kan bruges ved Skriverborderne af de større Børn, naar de have skrevet deres Forskrift, til efter den at afskrive visse Exempler, eller de fremmede Ord og deres Bemærkelser, hvorved de kunne opnaae en større Færdighed til at skrive paa frie Haand, og en stærkere Fasthed i Retskrivningen end den de almindelige have. – Omendskiønt dette Slags Format er dyrere at trykke end

de sædvanlige, saa har jeg dog, for at befordre Afsætningen, sat Prisen saa billig som mueligt.”

Ét argument har således med pris at gøre. Hallager forklarer, at selve produktionsprisen faktisk er højere for udgiveren, når der trykkes i sedeze frem for “de sædvanlige”, dvs. oktav eller duodez.⁵⁷ Til gengæld vil en sedeze være billigere at få indbundet for modtagerne, hvad enten de gør det selv eller køber en indbundet udgave hos en boghandler. Et andet argument handler om funktion, idet lommebogsformatet betyder, at læsebogen lettere kan anvendes som forlæg ved skriveøvelser på borde med begrænset plads. Dette sidste viser hen til samtidens ønske om at sætte skriveundervisning på dagsordenen i alle skoler.

Dertil kommer givetvis et tredje argument, som ganske vist ikke er formuleret eksplicit. Hallager betoner, at hans læsebog ikke skal erstatte katekismus og evangeliebog, men netop bruges *efterfølgende* som overgang mellem de religiøse grundbøger og børnenes videre læsning. Netop i årene omkring 1790 udspillede der sig voldsomme pædagogiske, teologiske og reelt også politiske diskussioner om, hvorvidt katekismen og det religiøse stof overhovedet var egnet for de mindste børn i skolerne. Eksempelvis gik den skoleengagerede præst Thomas Rasmussen ind for helt at bryde med århundreders tradition, og Rasmussen udsendte nye ABC'er og læsebøger, der undgik alt hvad der smagte af katekismus.⁵⁸ Her indtog Hallager altså en form for kompromis-position, ikke kun ved at erklære sig loyal over for traditionen samtidig med at han søsatte noget nyt, men også ved at vælge en sedeze. Derved kom hans læsebog nemlig til i det ydre at ligne de små katekismer og evangeliebøger, der i generationer havde været de mindre børns første skolebøger.⁵⁹

I forhold til et andet fysisk udtryk, nemlig valget af skrifttyper, havde Hallager også en klar strategi. En del af bogens sider var nemlig sat med andre skrifttyper end klassisk fraktur, der ellers i samtiden var helt

⁵⁷ Dette synspunkt, der fremføres med selvfølgelighed af den branchekendte Hallager, er jeg ikke stødt på andetsteds. Argumentet synes overbevisende. Herunder at den økonomiske gevinst ved at trykke helt småt, primært havde med reducerede materialer til bogbind at gøre.

⁵⁸ Thomas Rasmussen: *ABC*, 1787, samt *ABC og Læsebog*, 1798 (samt formentlig en ældre, nu tabt udgave). Nærmere om disse og andre udgivelser i Karoline Baden Staffensens kommende ph.d.-afhandling.

⁵⁹ Se bl.a. Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen: *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, 2013, s. 89-95 og 324-327, og Charlotte Appel: *Bøger i 1700-tallets nordjyske landsby-skoler*, *Fund og Forskning* 2012, 233-259.

dominerende og derfor blev omtalt som “danske” bogstaver. Målet var, som allerede fremhævet på titelbladet, at børnene skulle have mulighed for at lære “alle Slags danske og latinske Bogstaver”. I førsteudgavens forord uddybede Hallager, hvordan selv en nyere og udmærket læsebog fra Thieles forlag ikke havde nogen “brugbar Anviisning til at læse rigtig, og har ei heller latinske Bogstaver”.⁶⁰ Dermed fik selv de større børn ikke regulær læsetræning. Den første egentlige historie i Hallagers læsebog består ligefrem af en dialog mellem en far og søn, hvor sønnen først stolt fortæller, at han kan læse, men hurtigt må indrømme, at han ikke kan læse en avis, men kun sin katekismus og evangeliebog. Hvorpå faderen kommenterer: “Dette er vel godt; men det kan dog ikke være nok. Du maa kunne ikke allene læse disse; men endog alle andre danske Bøger, ellers kan du ikke sige at du kan læse”.⁶¹ Drengen spørger straks, om hans far kan give ham en sådan bog. Svaret er et ja – og Hallagers lille læsebog er naturligvis bogen, der kan afhjælpe problemet. Konkret er der tale om, at ca. 42 (ud af de i alt 236) sider i *Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog*, er sat med antikva. Hallager har indsat alfabetet på s. 46, fulgt af ca. 14 sider i antikva og senere i bogen yderligere afsnit med de latinske bogstaver om fremmede religioner og regeringsformer.⁶² Indenfor disse sider introduceres også antikva i kursiv, ligesom der benyttes forskellige skrifttyper og -størrelser, fed og spatiering. Hallager ville ikke kunne prale af at være den allerførste til at inkludere antikva i en dansksproget læsebog, for det havde præsten H.J. Birch gjort året før, i sin *Nye ABC eller Stave- og Læsebog for Børn*, 1790, men dog kun på få sider og uden nærmere forklaringer.⁶³ Men Hallager markerede sig blandt de første i Danmark og i det øvrige Europa til at bruge denne metode.⁶⁴ Omtrent samtidig, muligvis med lidt forsinkelse, begyndte

⁶⁰ *Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog*, 1791, fortalen.

⁶¹ *Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog*, 1791, blad A,1 (i 1795-udgave s. 1).

⁶² Alfabetet på blad C,8 r (i 1795-udgaven s. 49). Herefter 14 sider, undervejs med kursiv og igen yderligere 27 sider om bl.a. forskellige religioner og regeringsformer fra blad I,2.

⁶³ Selve alfabetet i antikva findes på s. 4. Derudover bruges antikva på tre sider med navne, s. 16-18, og i et enkelt af 17 mindre tekststykker, nemlig om “Den ædle Prinds”, s. 50-51.

⁶⁴ Et andet tidligt eksempel var Bone Falch Rønnes *Læsebog for Bønderbørn*, 1795. I forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel er en række tyske læsebøger blevet gennemset, dels eksemplarer tilgængelige online, dels fysiske eksemplarer på Deutsche Staatsbibliothek, Berlin. Det kan ikke udelukkes, at også tyske pædagoger eller bogfolk før 1791 kan have introduceret antikva i deres læsebøger, men jeg har endnu ikke fundet eksempler. Det kan konkluderes, at det ikke har været normen.

det at blive almindeligt, at også de korte ABC'er på 16 eller 32 sider anførte et alfabet med antikva samt tal, mens hovedteksten fortsat var sat med fraktur.⁶⁵ I 1800-tallets første årtier videreførte flere forfattere Hallagers koncept med at introducere de unge læsere til antikva. Det gjaldt også Peder Hjorts siden så berømte *Den danske Børneven* (1839).⁶⁶

Hvordan med den fysiske tilrettelæggelse af Hallagers øvrige bøger for børn? Med hensyn til valg af format vekslede Hallager fremover mellem oktav og duodez. Oktav blev brugt til hovedparten af hans skolebøger, herunder de succesfulde begynderbøger i tysk og fransk. Alt tyder på, at bøger associeret med skolebrug, som næsten ufravigelig standard, blev produceret som oktaver til langt op i 1800-tallet.⁶⁷ Hallager har fulgt denne konvention, men har dog indimellem foretrukket duodezen. Mens den nyligt identificerede ABC-bog for de allermindste (jf. foran) er på 32 sider i oktav, er *Ny dansk Læsebog for de første Begyndere* for dem, der var kommet tanden videre, i duodez.⁶⁸ Generelt blev duodezen dog især benyttet til de små kombinerede fortællinger som f.eks. *Foræring for Børn* (1793-95) og til en lommebog som *Den astronomiske Børneven*, der skulle supplere en anden velkendt genre, nemlig almanakken.⁶⁹ Her har ligeledes været tale om at lade en ny udgivelse rent fysisk læne sig op ad den udgivelsesformel, som publikum kendte. Derudover kan man tale om, at flere af duodezterne netop ikke var lavet for en skole-

⁶⁵ Et af de tidligste eksempler er *ABC*, trykt af J.R. Thiele uden år, men fra perioden 1797-1806, jf. oplysning om Thieles bopæl på titelbladet. Hallager selv havde som bogtrykker udgivet ABC'er efter den klassiske model; der er dog kun bevaret en enkelt. Det kan bestemt ikke udelukkes, at der har været nu tabte ABC'er, der introducerede antikva tidligere. ABC'er blev i perioden oftest trykt uden årstal, så de altid fremstod som nye.

⁶⁶ Peter Hjort: *Den danske Børneven. En Læsebog for Borger- og Almueskoler*, 1839. I senere skole- og litteraturhistoriske oversigter nævnes denne læsebog som særlig udbredt. Der kendes 10 udgaver frem til 1879. Hallagers har dog været mindst lige så udbredt i den her behandlede tidligere periode.

⁶⁷ Denne observation er gjort ud fra inspektion af ca. 500 skolebøger i det samlede korpus af bøger for børn, jf. note 41.

⁶⁸ M. Hallager: *Nye dansk Læsebog for de første Begyndere*, 1800. Den posthume 2. udgave fra 1805, blev udgivet af P. Thonboe. Det var denne bog, hvis 47. oplag udkom i 1891. Nærmere om denne udgivelse, hos Baden Staffensen i kommende ph.d.-afhandling.

⁶⁹ J. C. Bockshammer: *Den astronomiske Børneven* blev første gang udgivet på dansk i 1794, med L. Reistrup som oversætter og P. Liunge som forlægger. Da P. Liunge allerede to år efter ville udsende en 2. udgave, var den "forøget og forbedret" af Morten Hallager, som nu arbejdede tæt sammen med Liunge. I 1800 udsendte Hallager en væsentlig omarbejdet udgave, også med ændret titel: *Den astronomiske og geographiske Børneven* – og nu med hans eget navn på titelbladet.

stue, men måske i højere grad til at anvendes af børnene selv – og evt. transporteres ud i naturen eller med på en rejse.

Hvad angår skrifttype, videreførte Hallager sine idéer om tilvænnning til flere skrifttyper i *Nye ABC-Bog* for de allermindste, hvor han introducerer selve alfabetet samt et enkelt tekststykke i antikva,⁷⁰ mens han i den senere så succesfulde *Ny dansk Læsebog for de første Begyndere* fra 1800 holdt sig til fraktur. Derudover kom antikva meget markant i brug i de lærebøger, der introducerede fransk, og hvor hhv. danske og franske ord løbende blev lette at adskille pga. de to forskellige skrifttyper. At fransk altid blev sat med antikva var en europæisk konvention, og det kan absolut ikke udelukkes, at det har været en ekstra motivation for Hallager, at han med den tidligere introduktion af antikva gjorde skridtet til begynderfransk kortere for potentielle elever.⁷¹ I forhold til bøgernes layout mere generelt, bemærker man, at Hallagers bøger har et umiskendeligt fælles præg, også selvom de blev trykt hos forskellige af byens bogtrykkere, og næsten alle er sat med relativ god luft mellem linjerne og med brede margener. Det gælder ikke mindst succesen *Ny dansk Læsebog*. Meget tyder således på, at Hallager fortsatte med at gøre sin indflydelse gældende, også mht. bøgernes typografiske tilrettelæggelse i det hele taget.

Et sidste virkemiddel, der må nævnes, selvom Hallager kun i begrænset omfang tog det i anvendelse, er illustrationer. Hyppig anvendelse af billeder skulle i løbet af 1800-tallet blive et kendetegn ved bøger for børn, men dette fænomen var kun i sin vorden i 1700-tallets sidste årtier.⁷² Fra sin baggrund i bogbranchen og med sin optagethed af at vise børn verden og være så konkret som muligt, har Hallager ikke manglet viden om billedmediets muligheder. Interessant er fortalen – allerede fra hans tid som bogtrykker – til Büschings *Underviisning i Natur-Historien* (1779), som han selv havde oversat, udgivet og trykt (jf. foran). Her forklarer han følgende:

“Oversættelsen har man stræbt at gjøre saa tydelig, som muelig, og gjerne havde man ønsket tillige at kunne udgive de ved Origina-

⁷⁰ Den lille bog er upagineret. Alfabetet i antikva på blad B4 (r-v), fuld tekst blad B7v (samt kursiv B8r).

⁷¹ Se f.eks. *ABC Instructif*, 1797, og *Den Franske Børneven* (af Berquin), 1800. Antikva forekommer slet ikke i de tysksprogede undervisningsbøger.

⁷² Et afgørende gennembrud kom med litografiet i 1830'erne, hvor forlæggeren Chr. Steen blev en hovedfigur bag rigt illustrerede bøger for børn. Se Inger Simonsen 1944, s. 30-35, og Torben Weinreich 2006, s. 122.

len tilføiede Kobbere; men da disse ikke egentligen ere fornødne til at forstaae Bogen, og Kobberstikningen desuden er langt dyrere hos os, end hos Forfatterens Landsmænd, Afsætningen tillige ringere, saa formoder man deri en billig Undskyldning. Skulde dette Oplag blive afsat, skal man stræbe ved en anden Udgave at afhjælpe denne Mangel.”⁷³

Hallager vedgår således, at udeladelsen af de oprindelige kobberstik ikke sker med hans gode vilje. Han stiller i udsigt, at han evt. kan rette op på dette i en senere udgave (hvilket ikke sker), men vælger altså at ændre sit forlæg for at komme hurtigere og ikke mindst billigere ud på markedet. Adskillige af hans etbladstryk fra bogtrykkertiden havde været illustrerede eller ligefrem billeder med tilhørende tekst – som f.eks. hans “Afbildning af en fransk Luftmaskine” fra 1784 – og han havde således førstehåndserfaringer med mediet.⁷⁴

På Hallagers tid var illustrationer eftertragtede, men netop omkostningstunge. Hvis en bog indeholdt kobberstik, var det derfor normen at omtale og dermed reklamere for dem allerede på titelbladet. Det ses f.eks. i *Den astronomiske Børneven* (2. udg.) hvor det på selve titelbladet oplyses, at bogen er “med oplysende Kobbere”. Ud over denne bog er der kun kobberstik i yderligere fire af Hallagers bøger, primært som del af titelbladet.⁷⁵

Anvisninger, anskueliggørelse og afveksling: pædagogiske greb

Titler, titelblade og fysisk udformning var de første signaler til potentielle købere og brugere. Men derudover sørgede Hallager i næsten alle tilfælde for at forsyne sine bøger med et forord, ofte kaldet “forerindring”, der præciserede, hvem han henvendte sig til og gav nærmere anvisninger på, hvordan bogen skulle bruges. Enkelte var ganske korte på blot 1-2 sider med relativt stor skrifttype, og det kan ikke udelukkes,

⁷³ A.F. Büsching: *Underviisning i Natur-Historien. For dem, som enten kun vide lidt, eller slet intet af den. Udgivet til almindelig Nytte for Børn og Lægfolk*, 1779.

⁷⁴ Annonce i *Adresseavisen* 19.1.1784 og yderligere tre gange samme år. Det drejede sig om *Afbildning og historisk Beskrivelse over den i Frankerige nye opfundne Luftkugle, eller ærostatiske Maskine*, jf. V.E. Clausen: *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884*, 1961, nr. 412. Også tidlige Hallager-tryk findes her.

⁷⁵ Kobberstik endvidere i Bodes *Guds Godhed*, 1792, *Nyeste Samling af adskillige fornøielige, moersomme og nyttige Materier*, 1798 (her et “Globekort”), *Reisebeskrivelser for Børn*, 1800, samt *Ny dansk Læsebog*, 1800.

Ill. 6: Her ses et af de relativt få titelblade med illustration, nemlig til Morten Hallagers *Reisebeskrivelser for Børn*, 1800. Geografi og lære om andre lande var et gennemgående tema i Hallagers oplysningspensum, og stoffet blev gerne formidlet gennem spændende historier.

at en interesseret køber kunne gennemlæse en sådan tekst i en boglade forud for det endelige køb. Men især de længere forord, sat med standard skrifttype, må have været møntet på modtagere, der allerede havde erhvervet bogen og nu skulle guides til det bedst mulige udbytte. Det er ikke mindst her, at man mærker skolelærer Hallager trække på sin pædagogiske erfaringsverden.⁷⁶

Nogle fortaler var primært henvendt til de voksne, dvs. at børnene eller de unge udelukkende blev omtalt i tredje person flertal. Eksempelvis indledes “Forerindring” til *Biekube* fra 1797 med følgende: “Hensigten

⁷⁶ Eneste udgivelse for børn uden forord er den posthume *Skuespil for Børn*, 1804, der indeholder fem små stykker af Berquin, dvs. at Hallager formentlig døde, før et forord blev færdigt. Elementer kan dog findes i et andet forord, hvor Hallager på vanlig vis sender en sonderende foromtale ud. I slutningen af sit forord til *Den Franske Børneven, eller Ny fransk Læsebog*, 1800, meddeler han, at han “agter at udgive Berquins dramatiske Arbejder for Børn, i samme Form som denne, til Ungdommens Nytte og videre Fremgang i det franske Sprog”.

med denne lille Bog har været ligesom med de forhen af mig udgivne, at nytte mere og gavne den kjere Ungdom”. Og for alle de bøger, der var tænkt til undervisningsbrug, var dette standard, dvs. at fortalen reelt havde karakter af (også) en didaktisk vejledning til læreren.⁷⁷

I mange tilfælde henvendte Hallager sig dog direkte til børnene. Et interessant eksempel er *Den astronomiske Børneven*, hvis andenudgave som fremgået blev besørget af Hallager i 1796. Mens der ikke er nogen fortale overhovedet i Reistrups førsteudgave fra 1794, har Hallager forsynet sin nye version med en fortale på ca. 4½ side. Her parafraserer han først den tyske forfatter J. C. Bockshammers fortale (om hvordan mange børn havde spurgt ham om forklaringer på ting, der stod i almanakken), og i denne del omtales børnene netop i tredje person. Men snart overtager Hallager selv ordet og taler, halvvejs inde i fortalen, direkte til børnene:

“Kiereste Børn! Læser nu denne liden Bog med Opmærksomhed, saa skal den baade skaffe Eder Nytte og Fornøielse. Dersom I ikke tilforn havde hørt noget om disse Ting, saa kan denne Efterretning sætte Eder i en behagelig Forfærdelse. Have I derimod allerede et Begreb om dem, saa skal disses Erindring og Igjentagelse være Eder til Nytte.”⁷⁸

Samme skift, fra omtale af børnene i 3. person flertal til en direkte henvendelse til børnene i 2. person flertal, benyttes i Hallagers *Morende Historier* fra samme år:

“Børn elske Forandringer i alle Ting, altsaa og i Læsning. Jeg har da her, for at befordre deres Læselyst, af tyske og franske Børnebøger samlet disse smaa Historier, som en Nytaarsgave, i den Hensigt derved at forskaffe dem en morende Tidsfordriv til Nytte og Fornøielse.

Naar I da, kjereste Børn, nu læse disse Historier, saa giver Agt paa de Exempler, som deri ere fremsatte, vogter Eder for de Ondes og følger de Godes, saa skulle I voxte op til Glæde for Eders Forældre og Medmennesker, og selv stedse være lykkelige.”⁷⁹

⁷⁷ Se f.eks. forerindringen til *Godmand eller den danske Børneven*, 1798, der i hovedsagen følger Thiemes originale og netop voksenrettede fortale.

⁷⁸ *Den astronomiske Børneven*, 2. udgave, 1796, forerindring.

⁷⁹ *Morende Historier For Børn, til Nytte og Fornøielse: En Nytaarsgave for Ungdommen af begge Kjøen*, 1796, forerindring.

Hallager bruger således sine forord til at skabe en direkte kontakt til bøgernes modtagere og brugere, og det bliver i de sidstnævnte tilfælde klart, at børnene skal have bøgerne i egne hænder. Men det er samtidig et klart budskab, at en vellykket brug af bøgerne ud fra Hallagers intentioner kræver en voksen fødselshjælper. Man må ikke tro, at en bog kan tale og virke alene – og at den bare er til leg og underholdning. Skolelæreren Morten Hallager giver f.eks. forældrene en direkte opsang i andet bind af sine *Foræringes til Børn* (1794):

“I Øvrigt har jeg ved dette som ved det foregaaende Stykke havt til Øiemærke ved de mangfoldige Merkværdigheder, som findes paa vor Jord, at bringe Børnene til eftertanke om vor Guds Viisdom, Almagt og Godhed. Skal dette opnaaes, saa er det dog ikke nok at forære Barnet Bogen som et andet Legetøi; men Forældre og Børnevenner maatte tillige under Læsningen søge at lede Børnene til nærmere Eftertanke.”⁸⁰

I *Nyeste Samling af adskillige fornøielige, moersomme og nyttige Materier* (1798) hedder det:

“Men hvor gavnligt for Ungdommen dette endog kunde være, saa vil dette mit Øiemærke, dog neppe blive opnaaet ved blot at købe Bogen og give Ungdommen den i Hænderne for at læse den paa egen Haand. Nei! Da vil det kun sjelden opnaaes; thi daglig Erfaring har lært mig, at kun faa af dem have Stadighed nok dertil. De maa ledes til Opmærksomhed og Eftertanke, og skal dette Øiemærke opnaaes da maae Forældre og Lærere være dem behjælpelige dertil.”⁸¹

Bøgerne skal således indgå i et levet børneliv og i en didaktisk kontekst med voksne “børnevenner”: forældre, lærere og andre.⁸²

⁸⁰ Morten Hallager: *Foræringes for Børn, til at opvække deres Læselyst, og forskaffe dem Kundskab om adskillige Merkværdigheder i Naturen og Verden, som en forberedende Øvelse til videre Eftertanke*, 1794, forerindring.

⁸¹ Morten Hallager: *Nyeste Samling af adskillige fornøielige, moersomme og nyttige Materier til Kundskabs Erhvervelse og Hjertets Forbedring. En Nytaarsgave for Børn*, 1798, forerindring.

⁸² Hvordan 1700-tallets bøger skulle indgå i et samspil mellem børn og voksne, ikke mindst i hjemmet, er nyligt blevet overbevisende analyseret i Abigail Williams: *The Social Life of Books. Reading together in the Eighteenth-Century Home*, Yale 2017. Se også Matthew Grenby 2011, især kap. 5.

*Seer I, Børn, hvad jeg har?
Aa! Fader, en Billedbog, en Billedbog!!*

Ill. 7: Denne illustration til en samtidig udgivelse, nemlig C.C. Boecks *Nye Billed- og Læsebog for Børn* i andenudgaven fra 1808, viser et vigtigt motiv, som Hallager også kredser om: Forholdet mellem bøger og legetøj. På det viste billede har børnene i hast smidt deres legetøj for i stedet at samles om faderen, der har en billedbog i hånden. Teksten nederst lyder: "Seer I, Børn, hvad jeg har? Aa! Fader, en Billedbog, en Billedbog!!"

Hallagers pædagogiske præferencer har også påvirket hans valg af emner og genrer. Det er allerede fremgået af oversigten i Tabel 2, at Hallager spændte vidt, og at han – som mange andre af den sene oplysningstids pædagoger – udtrykkelig ønskede at oplyse og at underholde, og at han betragtede de to ting som gensidigt forbundne.⁸³ Eksempelvis skulle Hallagers serie *Foræringer for Børn* "nytte og fornøie den kiere Ungdom" og "more og gavne Ungdommen".⁸⁴ Denne kobling hang sammen med et tredje understøttende, men også selvstændigt formål, nemlig ønsket om "at opvække deres [Børnenes] Læselyst".⁸⁵ Når Hallager udgav en bog, leverede han således ikke kun nyttigt og underholdende

⁸³ Denne dobbelthed er tidligere blevet fremhævet og analyseret af bl.a. Lissa Paul 2011 og for Danmarks vedkommende især Nina Christensen: *Videbegær. Oplysning, børnelitteratur, dannelse*, 2012.

⁸⁴ *Foræringer for Børn*, hhv. 2. årgang 1794 og 3. årgang 1795.

⁸⁵ Jf. undertitlen "til at opvække Læselyst", sst.

læsestof konkret, men han bidrog også til at styrke læsefærdigheden og stimulere børnenes læselyst fremover.

En gennemgående strategi i forhold til dette tredobbelte formål gik ud på at kombinere forskellige typer tekster og historier i samme udgivelse. I de sjældnere tilfælde, hvor et enkelt tema eller en bestemt fremstillingsform dominerer, forklarer Hallager omhyggeligt, hvorfor dette *ikke* strider mod princippet om både at gavne og fornøje. Da han i 1799 vover sig ud i alene at udgive eventyr, skriver han således:

“Rigtig nok er denne meget forskjellig fra de forrige, da den indeholder intet andet end opdigtede Fortællinger eller saa kaldede Eventyr. Men Intet kan dog være mere tjenlig til at befordre Læselyst hos Børn end Bøger af denne Slags; Og naar de bruges paa den rette Maade kunne de tillige virke til Hjertets Forbedring og en ædel Tænkemaades Udbredelse hos dem.”⁸⁶

Et gennemgående princip bag stofudvælgelse og fremstillingsform var at tage udgangspunkt i børnenes naturlige videbegær:

“thi de [Børn] have Øine, og mangle ei heller Lærebegierlighed. De ville gjerne vide alle Ting, og spørge derfor bestandige. Man behøver alleneste at opvække og underholde hos dem den alle Mennesker medfødte Nysgierrighed og Attraae efter at lære noget. Desuden er denne Underviisningsmaade, om jeg saa skal kalde det, ikke i ringeste Maade besværlig eller kiedsom; men forskafter os idel Fornøielse. Den kan tiene Børnene til et morende Tidsfordriv og bør gemeenlig ske med Leeg og Spøg. Man kan neppe troe, hvor mange Ting Børn kunde lære, om man nyttede alle de leiligheder, de selv give os i Hænderne.”⁸⁷

Dette førte videre til en strategi om at holde sig til det anskuelige og konkrete, ofte i form af eksempelhistorier om enkelte børn, lige fra “den gudfrygtige Gustav” til “den uartige Sophie”.⁸⁸ Dette var en tilgang, som havde en lang tradition bag sig i 1700-tallets bøger for børn, og

⁸⁶ *Samling af Eventyr til en behagelig Tidsfordriv for Børn og Børnevenner. Uddragne af C.P. Funkes nye Elementarbog*, 1799.

⁸⁷ *Rollins Anviisning til Naturkyndigheden*, 1796, fortalen.

⁸⁸ Eksempler fra bind 1 og 3 af *Foræring for Børn*, hhv. 1793 og 1795.

som Hallager derfor langt fra var ene om.⁸⁹ Men det kan ses, hvordan han løbende eksperimenterede med både udvalg og stil. Under mottoet “Exempler virke bedst” udgav han i 1802 *Morende Tidsfordriv eller Historisk Læsebog for Unge og Gamle*, med i alt 38 *historiske* eksempler frem for de mere konstruerede moralske idealfigurer. Men nok så interessant er udgivelsen fra året før, hvor han havde bearbejdet A.F.J. Frévilles *Mærkværdige Børns Levnetsbeskrivelser eller Mønstre til Efterligning for Ungdoms Alderen*. I forordet undrede han sig højlydt over, at ingen tidligere havde tænkt på at gøre biografi-konceptet endnu “nyttigere for den første Ungdom”, ved netop at skrive *om* børn. Nu blev denne mangel afhjulpet med bogens seks fyldige eksempler, som “Forældre og Lærere kunde med den største Nytte give ... i Ungdommens Hænder”.

Ikke overraskende er et af de gennemgående temaer i flere af Hallagers konkrete eksempelhistorier, hvordan børn skal omgås bøger. Det gælder eksempelvis i historien om “den Flittige”, ved navn Junker Sophron, i *Biekube* fra 1797:

“Sophron kunde allerede i sit 6te Aar læse færdig, behagelig og med Forstand; da han var i sit ottende Aar skrev han en læselig Haand, i sit ellefte kunde han udregne alt det, som var nødvendigt; i sit tolvte læste og forstod han det latinske, franske og tyske Sprog, og kunde tillige mundtlig og skriftlig betjene sig af dem. Naar han fik nye Bøger eller talte med sine Forældre og Lærere, saa vare de Bøger og Samtaler ham de kjereste, som gjorde ham klogere og beredvilligere til Dyden, eller dueligere til selv at leve fornøiet og gjøre Andre Godt. Saaledes var Sophron, kjere Børn, som I kunne forestiller eder et Mønster.”⁹⁰

Én ting var dog anskuelige eksempler, serveret på en perlerække. Stor var Hallagers begejstring, da han i 1796 lancerede sin oversættelse af Dassels *Den Gutmannske Families Reiser*. Denne bog havde han kun redigeret ubetydeligt, da Dassels grundidé med at tage udgangspunkt i “allehaande Gjenstande af Naturen og Det menneskelige Liv” og indsatte dem i en sammenhængende og konkret *historie* var så vellykket:

⁸⁹ Se bl.a. Vanessa Joosens om “Cautionary tales” i Jack Zipes (ed.): *The Oxford Encyclopedia of Children’s Literature*, Oxford 2006.

⁹⁰ *Biekube, Indeholdende adskillige fornøielige, moersomme og nyttige Materier. En Nytaarsgave for Børn*, 1797, s. 7-8. Eksemplet var indledt med bemærkningen “Thi voxne Mennesker ere langt mindre skikkede til at lære saadanne Ting [læsning etc.], end Børn”.

“Han [Dassel] ansaae det for nyttigt, at indklæde disse Gjenstande i en Historie, hvoraf der hver Time kunde blive fortalt en Deel, og i den følgende, ved Igjentagelsen, deraf taget Stof til videre at tale om samme Emner. Den Agtpaagivenhed, som Børnene viste ved denne Methode, og den Lethed, med hvilken de baade fattede hvad der blev fortalt, og tillige beholdt det i deres Hukommelse, kom ham til at troe, at denne Historie ogsaa kunde være gavnlig for mange andre Børn og Lærere, som vilde betjene sig af den, og derfor besluttede han at give den i Trykken.”⁹¹

I Dassels tekst kunne læserne følge den samme familie og børneflokk hele vejen igennem. De mange lærerige historier var således indlagt i et sammenhængende narrativt forløb. Hallager gjorde sig overvejelser om, hvorvidt fremstillingen kunne blive lige lovlig langstrakt, eftersom nogle beskrivelser “over smaa Omstændigheder og Handlinger ere temmelig omstændelige”.⁹² Men han konkluderede, at det var lykkedes Dassel at ramme den helt rigtige balance i forhold til de yngre læsere, der netop elskede det konkrete.

Overvejelsen er typisk, for Hallager var – som erfaren lærer – konstant på vagt over for al pædagogiks store udfordring, nemlig kedsomhed! Denne problematik italesættes gang på gang, med udenadslære, for mange detaljer eller for mange gentagelser som de største farer, og med *afveksling* som effektivt våben. I bogen *Reisebeskrivelser for Børn*, 1800, lyder det eksempelvis:

“Børn ønske sig gjerne idelige Forandringer i deres Beskæftigelse. Mangt ellers for dem kjedeligt Arbeide bliver dem derved ikke alene taaleligt; men endog fornøieligt og morende. Geographien for Exempel er vel en behagelige Læsning for Børn; men skal den igjentages nogle Gange, bliver den dem kjedende; enhver Lærer

⁹¹ Chr. Conrad Dassel: *Den Gutmannske Families Reiser. En Bog for Ungdommen*, 1796.

⁹² Sst.

maa derfor, naar han vil høste Frugt af sin Underviisning, i visse Maader rette sig efter dem, han skal undervise.”⁹³

Det er interessant, at Hallager siden sin bogtrykkertid havde prioriteret bestemte fagområder som særligt nyttige, nemlig naturlæren (lige fra astronomien til den menneskelige natur), og at han løbende fastholdt, at de – specielt geografien – også var egnede til at holde kedsomheds-spøgelset på afstand. Hvis, vel at mærke, en erfaren lærer forstod at dosere stoffet efter sit publikum. Disse overvejelser om, hvordan man bedst undgår at kede børnene og omvendt bedst kan fastholde deres interesse, kan formentlig bidrage til at forklare det gradvise skift, der kan iagttages i Hallagers valg af emner og genrer, idet han i sine senere år stadig oftere valgte en *fortællende* genre.

Oversættelser, tilpasninger og lokaliseringer

Hovedparten af Morten Hallagers udgivelser for børn var oversættelser og bearbejdelser fra tysk og fransk. Det var et faktum, som Hallager var sig uhyre bevidst, og som han var stolt over. Takket være sine gode sprogkundskaber formåede han at gå ind i rollen som formidler af oplysningstidens fremmeste pædagogers tanker og konkrete tekster. Derfor blev de navne, han oversatte, ofte placeret særdeles synligt på titelbladene, og derfor redegjorde Hallager gerne udførligt for, hvorfor han havde udvalgt de pågældende tekster, og hvordan han havde bearbejdet dem.⁹⁴ Hallager var således ganske klar over sin rolle som ikke bare oversætter fra ét sprog til et andet, men også som aktør i en kulturel formidling.⁹⁵ Selve det at tilpasse og forandre en tekst var

⁹³ *Reisebeskrivelser for Børn*, 1800, Forordet. Hallager havde udgivet sin første geografibog allerede inden han blev bogtrykker, nemlig L. A. Baumanns *Kort Udkast til en Geographie for Begyndere*, 1770. I forordet dengang omtalte han primært geografis nytte. Hans optagethed af temaet kedsomhed kommer først, da han er blevet aktiv som lærer, eksempelvis også i bearbejdelsen af Berquins *Den franske Børneven*, 1800: “Hvor det Behagelige og Nyttige er saaledes forenet med hinanden, at dens Læsning vist ikke vil blive kjedelig for Ungdommen”.

⁹⁴ Det virker derfor ikke ganske rammende, når Inger Simonsen krediterer Hallager for “trods alt” at være ærlig. Hans deklamationer var ikke noget han nødtvunget kom frem med, fordi andet ville være uærligt.

⁹⁵ Om de mange former for indgreb, som oversættere og udgivere foretager, se generelt Gillian Lathey: *The role of translators in children's literature: invisible storytellers*, New York 2010. Dette aspekt agter jeg at uddybe i den omtalte artikel om børnebøger som transnationalt fænomen, jf. note 7.

en selvfølge for alle, der tog del i den sene oplysnings paneuropæiske bevægelse. Intet sted fremgår dette tydeligere end i følgende citat fra Hallagers forord til *Biekube* fra 1797:

“Jeg finder Stykker af Choffin hos Sulzer og Gedicke; og af Campe i Berqvins og Salzmans Skrifter, ligesom jeg hos Campe finder Stykker, som jeg før har læst i andre Skrifter; men saa fortreffeligen omarbejdede efter sin Hensigt, at man næsten glemmer, at man har læst dem før (...)

Hvad Oversættelsen angaar, da har jeg ikke just altid nøie fulgt mine Forfattere, men undertiden hos nogle sat til og taget fra; alt eftersom jeg troede det overensstemmende med min Hensigt, til at more, gavne og fornøie Børn.”⁹⁶

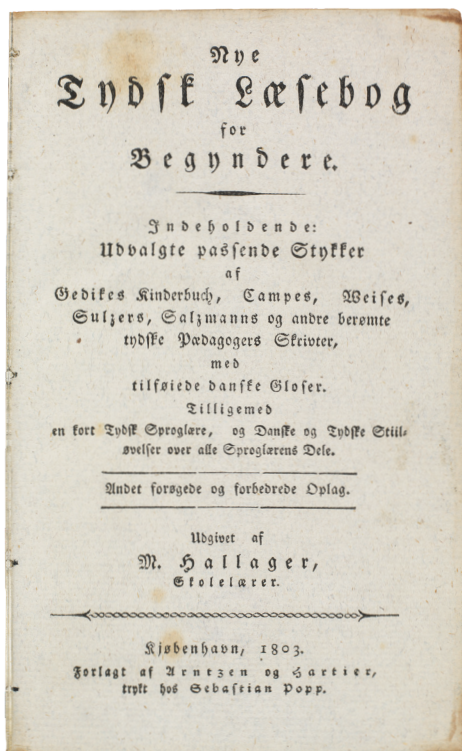
Hallager så sig selv som del af den samme bevægelse som sine forbi-
leder, og derfor var de forandringer han foretog alene gjort med det formål at sikre de europæiske tanker og tekster den størst mulige ud-
bredelse hos et dansk publikum. Det hører naturligvis også med til billedet, at der på dette tidspunkt ikke eksisterede internationale aftaler omkring copyright, og at Hallager derfor tog det som en naturlig ting, at han kunne bearbejde de tyske og franske tekster som han ville, når han oversatte og udgav dem på dansk i Danmark.⁹⁷

Hvordan og i hvilket omfang Hallager bearbejdede sine internationale forlæg, varierede fra udgivelse til udgivelse. Hans styrende hånd mærkes i sagens natur stærkest, hvor han reelt går ind som redaktør eller kompilator og sammensætter forskellige tekster af flere forfattere til en udgivelse i eget navn. I sådanne tilfælde synes han imidlertid ikke, at der er grund til i detaljer at forklare, hvad han har gjort ved forlæggene. Anderledes transparent er han, hvor han arbejder med en enkel forfatter og et enkelt værk. Her kan man iagttage et helt spektrum af interventioner, fra få og moderate ændringer, til mange og radikale indgreb i det oprindelige forlæg. Nogle få eksempler kan vise, hvordan han opererede.

I visse tilfælde gik Hallager ind og kortede sine forlæg, ud fra sine erfaringer som pædagog og kender af bogbranchen. Det gjaldt eksempelvis hans udgave af Feddersens *Bibelsk Læsebog* fra 1786, hvor hensynet

⁹⁶ Fortalen til *Biekube*, 1798.

⁹⁷ Se Benedict Atkinson and Brian Fitzgerald: *A short History of Copyright*, New York 2014, kap. 4-5.

Ill. 8: På titelbladet til andenudgaven af Hallagers *Nye Tydske Læsebog for Begyndere*, 1803, er det værd at lægge mærke til, hvordan der er givet god og fremtrædende plads til navnene på de "berømte tydske Pædagogers Skrifter", som Hallager har benyttet. Han var tydeligvis stolt af rollen som transnational formidler af oplysningstidens bedste pædagogiske forfatterskaber. Navnet Hallager står dog med de største typer.

til bogens pris og dermed tilgængelighed blev anført som hovedårsagen. Reelt havde Hallager kun udgivet en mindre del af en større bog – og det stærkt beskårne indhold var udvalgt ud fra hensyn til netop det unge publikum:

"I Originalen findes vel flere af Bibelens Bøger, saasom Davids Psalmer, Salomons Prædikener, Jesus Syrachs, og nogle enkelte lærerige Steder af det gamle Testamente, paa samme Maade udarbeidede; men da dette hele Værk er omtrent et Alphabet⁹⁸ stort, saa var jeg bange for at dets Størrelse og den deraf flydende

⁹⁸ Med "Alphabet" henviser Hallager til, at de ark papir, der efter trykning blev faldet til den færdige bog. Første ark var påtrykt A (med A1, A2 osv. på hver anden side ved korrekt falsning), dernæst ark B osv. Det vil sige, at et fuldt alfabet i oktav format (med 16 tryksider per ark) var ensbetydende med en bog på $24 \times 16 = 384$ sider. Hallagers forkortede version, også i oktav, er på 80 sider, hvoraf de 12 består af titelblad og fortale. Han har således kun udgivet, hvad der svarer til en femtedel af originalen.

høiere Priis skulde afskrække Kiøberne, og fattede derfor den Beslutning først at udgive det Stykke, som indeholdt Salomons Tankesprog, eller de saa kaldede Ordsprog, som en Haandbog, der ikke alene indeholder vigtige og velgiørende Lærdomme; men som endogsaa leverer Leveregler, der kunde gavne Ungdommen i alle forekommende Tilfælde her i Livet, og naar de følge dem, gjøre dem lykkelige her og hidset.”⁹⁹

I andre udgivelser gik Hallager ind og ændrede selve fremstillingsformen. Det gælder bl.a. J. E. Bodes *Guds Godhed og Viisdom i det hele Skabningsværk; eller Betragtninger over Soel, Jord, Maane og de øvrige Planeter og Himmelleger* fra 1792. Her forklarer han: “Tillige har jeg, for at hæfte Læserens Opmærksomhed ved Materien, under Texten tilføiet adskillige Spøgsmaale, som jeg troede at være nyttige til Iagttagelse og nærmere Eftertanke”.¹⁰⁰ Dvs. at Hallager ikke kun har oversat originalteksten, men har indlagt et ekstra lag eller niveau af spørgsmål i bedste katekismus-tradition.

Oftere handler det dog om en pallet af virkemidler, som Hallager betegner som “lokalisering”. Det skal her huskes, at der i 1790’ernes Danmark blev talt og læst tysk som del af hverdagen mange steder, ikke mindst i København og de fleste andre byer, og i særlig grad i det sønderjyske. Der var løbende kontakt og udveksling med tyske håndværkere, handels- og søfolk; mange familier var mere eller mindre tosprogede, og tysk var på skemaet i de fleste købstadsskoler (og i enkelte almueskoler).¹⁰¹ Det betyder, at der utvivlsomt har været mange bøger, herunder også bøger for børn, tilgængelige på tysk rundt om i Kongeriget.¹⁰² I mere begrænset omfang har der ligeledes været franske bøger

⁹⁹ J.F. Feddersen: *Bibelsk Læsebog for Børn af en skønnsom Alder, indeholdende Salomons Ordsprog, til deres Opbyggelse*, 1786, Forberetning. Et andet tidligt eksempel på sådan afkorting er hans udgave af L.A. Baumann *Geographie for Begyndere*, 1770.

¹⁰⁰ J.E. Bode: *Guds Godhed og Viisdom i det hele Skabningsværk; eller Betragtninger over Soel, Jord, Maane og de øvrige Planeter og Himmelleger*, 1792, Forerindring.

¹⁰¹ Se Vibeke Winge: *Dänische Deutsche – deutsche Dänen: Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark 1300-1800 mit einem Ausblick auf das 19. Jahrhundert*, 1992. Specielt om Sønderjylland se G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland*, 1968.

¹⁰² Ud over direkte import fra handelsfolk og andre, blev tysksprogede bøger forhandlet i danske boglader. Herom vidner både annoncer og kataloger. Afsætningen var så stor, at flere danske bogtrykere på Hallagers tid selv producerede bøger på tysk for det lokale marked.

for børn, navnlig hos adelige og storborgerskabet i København.¹⁰³ Når Hallager valgte at lade en bog på tysk eller fransk oversætte til dansk, satsede han (og hans eventuelle forlægger) altså på, at *andre* grupper nu ville blive potentielle købere, netop fordi selve teksten var på dansk – men måske også hjulpet på vej af Hallagers såkaldte “lokaliseringer”.

Tilpasninger til et dansk publikum ud over det rent sproglige, kunne ske på forskellige måder og i forskelligt omfang, alt efter hvad Hallager skønnede nødvendigt. I fortalen til *Menneskets Naturhistorie. Af Villaume* (1796) skrev han: “Hist og her har jeg ved smaa Forøgelser eller Anmærkninger søgt at gjøre dette Skrivt mere localt”.¹⁰⁴ Andre gange understregede han, at det primært var stednavne, som i meget konkret forstand var blevet “localiseret” ud fra ønsket om at gøre det beskrevne mere genkendeligt for børnene. Ved bearbejdelsen af Funkes eventyr blev en historie, der oprindeligt foregik i Alperne, f.eks. omplaceret til de norske fjelde.¹⁰⁵ I de tilfælde, hvor det var en pointe at introducere børnene til andre dele af verden samt fremmede steder og skikke, foretog Hallager naturligvis ikke sådanne ændringer, og i det store flertal af egentlige fortællinger er de oprindelige steder derfor bibeholdt.¹⁰⁶

Andre gange angik ændringerne imidlertid betydeligt mere end stednavne – og altid med en klar begrundelse. I bearbejdelsen af Johann Heinrich Voigts *Første Undervisning om Mennesket* (1797), var de tyske landbrugsforhold og politiske indretninger så anderledes, at Hallager decideret havde fravalgt originalens tekst i visse kapitler, og “efter en kyndig dansk Landsmands” råd og hjælp skabt en tekst, der “kunne være passende og anvendelige paa vort Landvæsens Indretning”. Og

¹⁰³ Om fransk i Danmark, se Ulla Gjeddes kapitel 19.3 i *Dansk Sproghistorie* bd. 5, red. af Ebba Hjort et al., 2021 (under udgivelse).

¹⁰⁴ *Menneskets Naturhistorie. Af Villaume*, 1796, forerindring. En tilsvarende kort karakteristik også i udgaven af K.T. Thieme: *Godmand. Eller en danske Børneven*, hvor det endda på titelbladet er nævnt, at den er “Oversat og tildeels localiseret efter det andet forbedrede Tydske Oplag”, 1798. Af fortalen fremgår det, at første del er blevet “besørget af en mig ubekjendt Mand”, og at lokaliseringerne især er sket her, mens Hallager i anden del især har forandret “Personernes og Stædernes Navne”.

¹⁰⁵ “Til Slutning maa jeg endnu erindre, at i det sidste Eventyr er Scenen forflyttet paa norsk Grund, og Fortællingen derved localiseret, som mere passende for Danske Læsere”, Morten Hallager: *Samling af Eventyr til en behagelig Tidsfordriv for Børn og Børnevenner. Uddragne af C. P. Funkes nye Elementarbog*, 1799.

¹⁰⁶ F.eks. i *Morende Historier For Børn, til Nytte og Fornøielse: En Nytaarsgave for Ungdommen af begge Kjøen*, 1796. Her begynder én fortælling med ordene “En riig Kiøbmands Søn i London”, mens historien om “Kjæledæggen” finder sted i “en Søeprovinds i Frankerige”.

ved udgaven af den Gutmannske families rejser, hvor Hallager ellers “næsten overalt (har) fulgt Forfatteren”, havde han besluttet at gøre beskrivelsen af København “noget vidtløftigere, hvilket man troede at skyldte danske Læsere”.¹⁰⁷

I Hallagers tidlige skrifter fra bogtrykkertiden omtales “Kierlighed til Fædrelandet” som en hel universel dyd, der skal indlæres ligesom ærbødighed for Gud og landets love.¹⁰⁸ Denne betydning er fortsat til stede i hans *Læse-Øvelse-Bog* fra 1791, men her taler Hallager også mere konkret om at gøre sine elever og læsere “Fædrelandet kiert” i bestemt ental. Hans historiske udgivelser med eksempel materiale fra 1801 og 1802 bygger imidlertid begge på tyske forlæg, og i selve stofudvælgelsen vedbliver Hallager at være kosmopolit.¹⁰⁹ De omtalte “lokaliseringer” skal derfor ikke ses som en isoleret strategi for at gøre de oversatte bøger for børn mere nationale, men som del af en samlet pakke, der skulle gøre varerne så relevante og aktuelle som overhovedet muligt for et publikum, der nu engang boede i Danmark og talte dansk.¹¹⁰

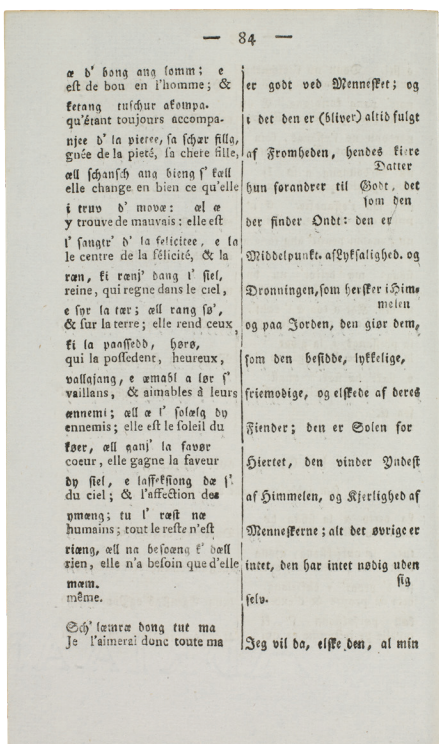
Et sidste felt, hvor Hallager i særlig grad demonstrerede sine sprogkundskaber og sine formidlingsevner mellem det europæiske og det danske, handler om hans sprogbøger. Hans første undervisningsbog i fransk, dvs. *ABC instructif pour apprendre aux enfans des élémens de langue françoise*, 1797, blev præsenteret som baseret på Campes bøger (dvs. dennes introduktion til fransk *via* tysk). Igen sørgede Hallager således for at pege på sine internationale inspirationskilder. Men reelt er der tale om en bog, der nok bruger nogle af Campes tekster, men også gør meget andet og mere. Bogen indeholder et større tillæg (s. 71-128), hvor Hallager øser af sine egne erfaringer som fransklærer i København. Og nok

¹⁰⁷C.C. Dassel: *Den Gutmannske Families Reiser. En Bog for Ungdommen*, 1796. Det drejer sig om et afsnit 33 sider (s. 47-80), mens originalens kun fyldte ca. 2 sider.

¹⁰⁸“Exempler paa Kierlighed til Fædrelandet” optræder som en universel dyd i Hallagers *Moralsk Dukketøj* fra 1768 (hvor historier bl.a. omhandler “Borgere i Staden Calais”, “Den ædle Chineser” m.m.). Tilsvarende taler han alment om “at indgyde i de Unge Hierter Ærbødighed for Religionen, virksom Høiagtelse for Landets Lov, Kierlighed til Fædrelandet og alle de borgerlige og huuslige Dyder, som kan befordre Statens Vel og Medborgernes Lyksalighed” i *Bibelsk Læsebog*, 1786.

¹⁰⁹Nærmere om tidens patriotisme og fædrelandskærlighed samt de tilknyttede begreber i bl.a. Tine Damsholt: *Fædrelandskærlighed og borgerdyd: patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet*, 2002, og Juliane Engelhardt: *Borgerskab og fællesskab: de patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*, 2010.

¹¹⁰En anden benyttet strategi bestod i at understrege, at bøgernes indhold var ført helt ajour med nyeste udvikling, især i Frankrig efter 1789. Dette salgsargument har især skullet appellere til de voksne købere.

Ill. 9: I *ABC instructif pour apprendre aux enfans des élémens de la langue françoise*, 1797, præsenterede den erfarne sproglærer Morten Hallager en særlig lydskrift for sine danske elever. Her blev f.eks. “tout le reste n’est rien” til “tu l’ræst næ riæng”. Denne teknik blev, så vidt vides, ikke anvendt i andre samtidige sproglærebøger. Hallagers bog blev genudgivet allerede i 1801 – og der udkom i alt mindst 15 udgaver frem til 1867.

så vigtigt: I hele bogen suppleres de franske tekster af tilsvarende linjer, hvor de franske ords udtale er søgt skrevet eller beskrevet med danske bogstaver. Hallager har med andre ord udviklet sin egen, meget danske lydskrift. Noget tilsvarende er ikke fundet i andre samtidige udgivelser, så mon ikke der her ligger en vigtig nøgle til bøgernes popularitet.¹¹¹

Virkningshistorie

Mange af Morten Hallagers bøger for børn solgte godt i deres samtid. Det gjaldt især hans sproglærebøger og læsebøger, og det var også disse to grupper af udgivelser, der blev de største succeser på længere sigt. Hallagers bøger til tysk- og franskundervisning udkom i nye og mere

¹¹¹ En artikel om Hallagers franske sproglære og den dertil knyttede lydskrift, er under forberedelse af Charlotte Appel og Peter Bakker.

eller mindre reviderede udgaver igennem syv-otte årtier.¹¹² Når Johan Ludvig Heiberg i sin vaudeville *Aprilsnarrene* (1826) lader skolefrøkenen sige til Trine “Læs et Stykke Fransk for din Moder. Tag Hallagers Læsebog”, kan det ses som et vidnesbyrd om bogens fortsatte betydning i 1820’erne og i sig selv et bidrag til idéen om Hallagers værk som indbegrebet af en fransk lærebog.¹¹³

Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog fra 1791 havde tilsyneladende været den udgivelse, der fik Hallager til at genoptage sin virksomhed som bogmand, nu i rollen som forfatter og oversætter. Den lille læsebog var som fremgået uhyre velgennemtænkt og -gennemarbejdet og må betegnes som unik i sit valg af sedez-format og ved sin inddragelse af antikva og kursiv. Den ramte et behov i overgangstiden fra katekismustradition til nye læsemetoder, og den blev med sine elleve oplag den hyppigst genudgivne læsebog i det ca. kvarte århundrede fra 1791 til 1816.¹¹⁴ Det svarede i eksemplarer til 22.000 bøger.¹¹⁵ Hallager udviklede et helt læsebogssystem ved også at udgive en ABC til de allerførste begyndere og en læsebog for de yngste læsere. På titelbladet var placeret et smukt kobberstik med en dreng, der læser, og en pige, som kigger med. Hermed var Hallagers vision udtrykt på fornemste vis: Læsning som indgang til verden. Da P. Thonboe i 1805 genudgav en bearbejdet version af bogen, stod Hallagers navn øverst på siden som del af titlen. Det var nu *Hallagers Læsebog!* Hans navn var blevet et garantistempel for en god og klassisk læsebog.

¹¹²Den franske lærebog blev revideret og omarbejdet i 8. udgave af L.A. Borring (1830), og den tyske blev revideret i 3. udgave af C.G. Reisler allerede i 1806. Begge blev fortsat omtalt som “Hallagers”. Dertil kom sprogbøger, der ikke var henvendt specielt til børn, og som derfor ikke har været nærmere omtalt i denne artikel, bl.a. *Den franske Parleur*, 1802, der udkom i mindst fire udgaver.

¹¹³Johan Ludvig Heiberg: *Aprilsnarrene eller Intriguen i Skolen*, 1826, s. 44. Dialogen fortsætter: “Trine (tager bogen): Hvor skal jeg læse? / Frøkenen: Slaae op paa det første, bedste Sted. Dér! / Trine (læser): Laissez la Vanité. (etc.).”

¹¹⁴Den næst mest populære udgivelse var Anton Frantz Just: *Haandbog for den læsende Ungdom*, 1800, der allerede i 1816 havde nået sit 7. oplag, og således lå tæt på Hallagers otte oplag for den kortere periode 1800-1816. Til sammenligning udkom der ca. otte forskellige oplag af Rochows berømte læsebog i Læse-øvelse-bogens udgivelsesperiode.

¹¹⁵I den posthume 10. udgave af Hallagers *Forsøg til en Læse-Øvelse-Bog*, 1811, skriver udgiveren “B” (formentlig Bonnier), at bogen hidtil, dvs. i sine ni udgaver, “har oplevet et Udsalg af 18000 Eksemplarer”. Oplag på 2000 var ganske almindelige på dette tidspunkt, jf. også Harald Ilsøe 1992, s. 262-269.

Ill. 10: Det lille billede af drengen med læsebogen, med en ligeledes lære- og læsevillig pige ved sin side, var indsat allerede på førsteudgaven af Hallagers *Ny Dansk Læsebog for de første Begyndere* fra 1800. Det var denne bog, der med samme billede, men med bearbejdet indhold og under titlen *Hallagers Læsebog* blev en af 1800-tallets absolut mest udbredte skolebøger. Det 47. oplag udkom i 1891.

Hallagers Læsebog kom, som fremgået, i stadig nye oplag, angiveligt 47 frem til 1891.¹¹⁶ Hvis man fortsat regner med oplag på 2000, vil der være tale om over 94.000 bøger alene af denne læsebog.¹¹⁷ Hvis dertil lægges de 22.000 eksemplarer af den første *Læse-Øvelse-Bog*, (mindst) 2000 for ABC'en samt 10.000 for fem oplag af Thiemes læsebog, kommer antallet op på 138.000. Eftersom mange bøger gik i arv mellem søskende, kan det let være hen mod 200.000 danske børn, der har lært at læse med en Hallager-bog i hånden i løbet af en periode på ca. hundrede år. Den gamle *Læse-Øvelse-Bog* var dog udtjent efter 1816. Det er meget

¹¹⁶ Når man på lister over skoleinventar fra 1800-tallet finder henvisninger til "Hallagers Læsebog", må det formentlig henvise til den nye læsebog, der fra Thonboes genudgivelse 1805 hed således på titelbladet. Inventarmateriale med hyppig forekomst af Hallagers læsebøger i Københavnske skoler 1790-1820, er undersøgt af Carol Gold 1996, s. 103f.

¹¹⁷ For perioden efter skolereformerne 1814 er dette formentlig noget lavt sat. Hovedparten af de 47 oplag kan således have været på mere end 2000 eksemplarer.

tænkeligt, at netop det format, som havde været en vigtig årsag til dens oprindelige succes, nu fik bogen til at virke gammeldags. Den pegede bagud mod en tid, hvor børn primært læste deres små katekismer og evangeliebøger – eventuelt suppleret med en læsebog.

Ved begyndelsen af 1800-tallet var bøger for børn begyndt at blive noget andet og mere; de var ofte forsynede med billeder, og de blev med tiden i højere grad skrevet med udgangspunkt i romantikkens syn på barnet som et særligt individ.¹¹⁸ Her ligger formentlig også en af grundene til, at Hallagers øvrige produktion ikke fik nogen lang levetid. De blandede og uillustrerede skrifter med naturvidenskabelige emner og moralske historier havde nok solgt pænt i 1790'erne, men hørte snart en ældre tid til.

I denne artikel har jeg vist, hvordan Morten Hallager kunne trække på tre vigtige erfaringsområder i sin virksomhed som udgiver af bøger for børn ca. 1791-1803. Han brandede sig selv som skolelærer på sine titelblade, og med dette kvalitetsstempel fremstod han som pædagogisk ekspert. Dertil kom hans stærke sprogkundskaber, der muliggjorde, at han hurtigt kunne fremstille gode og læsevenlige, ligefrem "lokaliserede" oversættelser. Og sidst, men ikke mindst betød hans fortid som bogtrykker, at han havde stor indsigt i tilrettelæggelse og lancering af bøgerne. Som forlægger Bonnier skrev i sit korte forord til de posthume udgaver af Hallagers *Læse-Øvelse-Bog*:

“Selv L æ r e r havde han Erfaring at beraabe sig paa; selv kyndig B o g t r y k k e r, kunne Ingen bedre and han vælge den meest passende Form til Ideernes Fremstilling”.¹¹⁹

I forhold til boghistorikeren Robert Darntons berømte og nu klassiske model fra 1982 over et kommunikationskredsløb,¹²⁰ er det tankevækkende, at Morten Hallager igennem sit liv havde indsamlet erfaringer fra så godt som alle positioner i dette kredsløb: Han vidste hvad det ville sige at være forfatter, oversætter, udgiver, trykker, distributør og køber/bruger/læser, når det gjaldt bøger for børn. Til de tre hidtil fremhævede er-

¹¹⁸ Om disse nye tendenser, se Nina Christensen: *Barnesjælen. Børnelitteraturen og det romantiske barn*, 2005.

¹¹⁹ Spatiering som i originalen, jf. 11. udgave 1816, underskrevet "Forlæggeren". 10. udgave fra 1811 var underskrevet B. – og her stod "Erstatning" frem for "Erfaring" (en tydelig fejl, der derfor var rettet i 11. udgave).

¹²⁰ Publiceret første gang i Robert Darnton: *What is the History of Books*, *Daedalus* 111.3, 1982, s. 65-83. Modellen er gengivet i bl.a. Appel og Christensen 2017, s. 198.

faringsverdener, dvs. bogtrykkerens, skolelærerens og sprogekspertens, må man således tilføje Hallagers erfaringer fra modtagersynspunkt. Han var utvivlsomt selv en dreven bogbruger, både som forælder, som lærer, og som én, der havde adgang til at indsamle erfaringer fra en hel kreds af forældre. Det mærkes på hans udgivelser – ikke mindst de instruktive forord. Måske var det netop, fordi han selv havde krydset brancher og prøvet forskellige roller, at han fandt det naturligt at give grundige forklaringer på sine valg og metoder? Ved at studere Hallagers udgivelser får man derfor ikke kun ny viden om denne vigtige aktør og om, hvordan netop hans bøger så ud. En undersøgelse af hans aktiviteter og interventioner kan også bidrage med mere generelle indsigter i, hvordan *bøger for børn* opstod som ny genre på det danske bogmarked i 1700-tallets sidste årtier.

SUMMARY

CHARLOTTE APPEL: *Titles, typography and other adjustments. A study of Morten Hallager as a media-savvy publisher of Danish books for children during the last decades of the eighteenth century*

This article investigates the involvement of Morten Hallager (1740–1803) in the book business, and how he contributed to shaping a new commodity in Denmark: books for children. Until recently, Hallager has not attracted much scholarly attention due to a traditional focus on authors who made original contributions to Danish literature. However, Hallager's combined experience as a printer (1771–84), a schoolteacher (from 1785) and an expert in German and French gave him a unique background to act as a transnational agent, introducing European Enlightenment literature for children (by J. H. Campe, C. K. J. Dassel, K. T. Thieme, A. Berquin etc.) to Danish readers.

After an outline of Hallager's life and career, the article presents a survey of his publications. He was particularly active as an author, translator, compiler and publisher of books for children c.1791–1804 (his last books were published posthumously), and during this period he published 38 individual titles – and 57 editions in all (including 19 second or later editions) – corresponding to c.11 per cent of all Danish titles for a young readership. Four main types of intervention that characterise Hallager's books for children are analysed. First, he took great care over titles and the contents of title pages. Most of them would include an explicit reference to 'child', 'children' or 'youth', and Hallager would present himself as a schoolteacher and thus an expert in the field. Next, when it came to the physical appearance of the books, Hallager made use of his professional know-how. His initial success, a small reader in sextodecimo from 1791 (reprinted ten times), for example, demonstrated how he made choices concerning format, typeface etc. Third, Hallager made a number of pedagogical adjustments to the translated texts, reflecting his ambition to be as specific and concrete as possible and also to include variety, so that his young readers were never bored. Fourth, the

article maps his impressive range of strategies with regard to translating, transforming and 'localising' foreign texts, so that they would become more digestible and relevant for a Danish audience.

Finally, the conclusion argues that Hallager's experience in every role and every position within Robert Darnton's famous communication circuit (1982) was a key to his success – and may explain his wish to explicate his publishing strategies in great detail. For this reason, a study of Hallager's publications provides us with new insights not only into his own book business but also into the emerging market for children's books in general.

